2024. SZEPTEMBER

ROMSOM

ROMANYA DEJAKA SHIBAKO, ZHANIMASKO THAJ KULTURALNO LIL • CIGÁNY ANYANYELVI, TUDOMÁNYOS ÉS KULTURÁLIS FOLYÓIRAT

Ebben a számunkban Zoltán Mária Flóra grafikái, a borítón Dilinkó képei szerepelnek.

ROMSOM

Romanya dejaka shibako, zhanimasko thaj kulturalno lil
Cigány anyanyelvi, tudományos és kulturális folyóirat

Alapította
CHOLI DARÓCZI JÓZSEF
KOVÁCS JÓZSEF HONTALAN
PÉLI TAMÁS

Megjelent
1973-1978 és 1994-1996 között és 2006-ban.

Főszerkesztő
NAGY GUSZTÁV

Szerkesztők
SZOLNOKI CSANYA ZSOLT
BRÉM-NAGY FERENC

Weboldal: romsom.hu

A folyóirat a Magyar Kultúráért Alapítvány támogatásával jelenik meg.

PETŐFI KULTURÁLIS ÜGYNÖKSÉG

ISSN 1216-0067 (nyomtatott)
ISBN 3057-8310 (online)

Kiadja a Magyarországi Roma Galéria Egyesület • Felelős kiadó: Vári Zsolt elnök • Szerkesztőség levélcíme: 1031 Budapest, Szentendreii út 200/b. • Email: ujromsom@protonmail.me • Lapterv: Brém-Nagy Ferenc • Nyomdai előkészítés: Euro Press Media Kft. • Nyomtatás: Lauer Nyomda

Tartalom

GALAVICS GÉZA Képtörténet és társadalomtörténet / 3

IRODALOM

GALYAS ÉVA Levendulafürdő / 37
BÓDIS KRISZTA Vagyok / 40
HORVÁTH GYULA A megfagyott ország / 41
KALLA ÉV Tizenhat öregasszony vagyok / 42
BÁRSONY JÁNOS Vízkereszt Héregen, 1945 / 45
OEIN DEBHAIRDUIN Miért bolyong a Hold? / 50

ANYANYELV

CHOLI DARÓCZI JÓZSEF Kale jakha / 53
Rangij e luma / 53
MADÁCH IMRE Az ember tragédiája / 54
Le Manusheski Tragedija / 54
FEDERICO GARCIA LORCA Romance de la pena negra / 62
La kalya brigako romance / 62
A fekete bú románca / 63
Băjásu-l szărák sî dráku / 64
A szegény ember és az ördög / 64
La biblake pecimata / 66

29 SZÁRAZ MIKLÓS GYÖRGY
Spanyolföldön

67 BOGDÁN PÉTER
Romák az amerikai kontinensen

71 ROMA ATLANTISZ – GALÉRIA
Dilikó Gábor

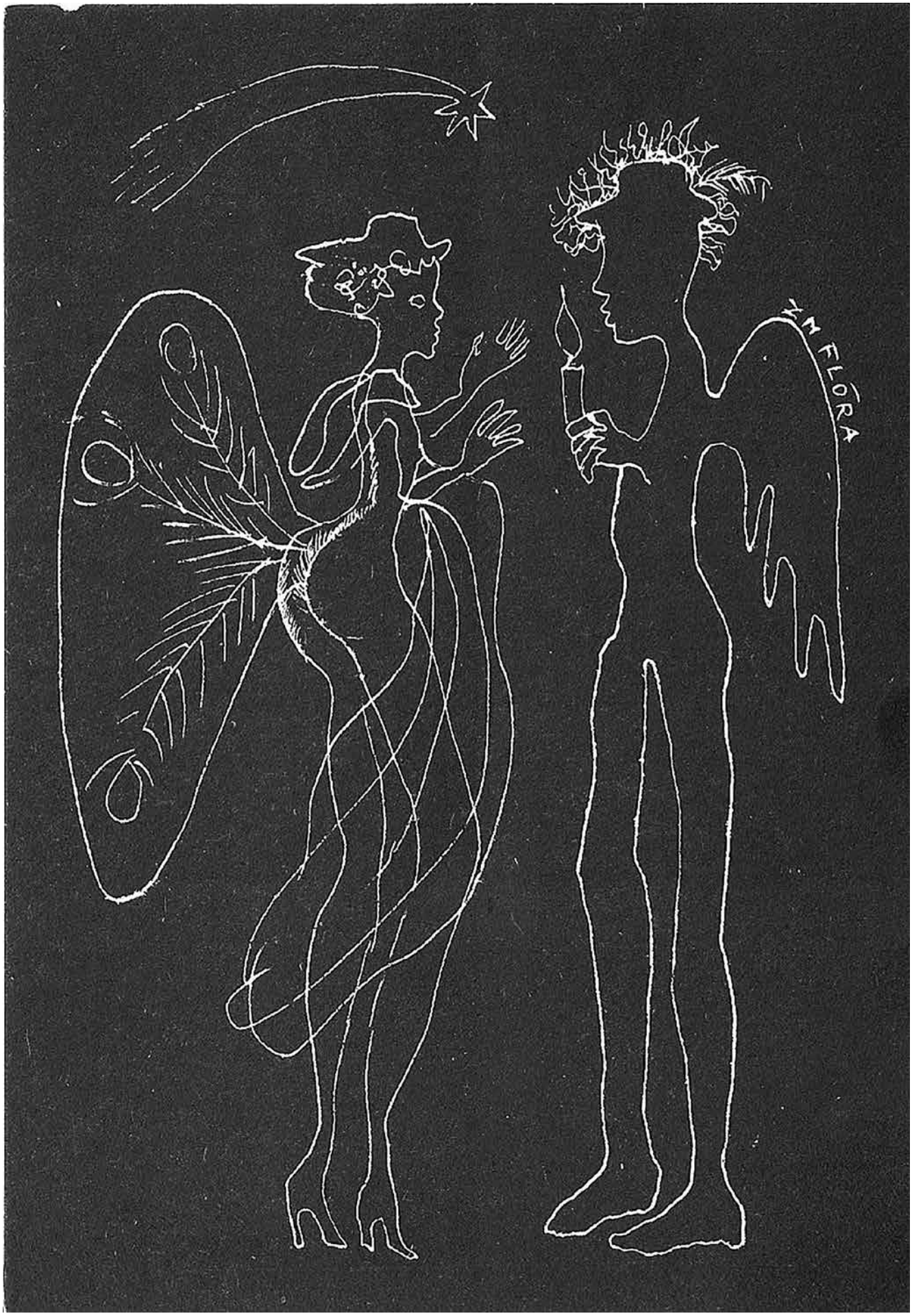
WM FLORA

GALAVICS GÉZA

Képtörténet és társadalomtörténet

Kora újkori nézőpontváltozások az európai és magyarországi cigányábrázolásokon

Hogy miről fogok beszélni? A címe ki van vetítve ... Ám a kollégáim azt kérdezték, hogy hogyan keveredtem én a cigányábrázolásokhoz? Foglalkoztam én valaha cigányábrázolásokkal? Tudták, hogy nem. Foglalkoztam viszont számos olyan művészettörténeti problémával, ami érintette a cigányábrázolásokat, akár a műfajt, akár a népéletképeket a felvilágosodás korából, akár a viseletképeket, mint a londoni viseletkódexnél, akár amikor Haydn korának zenéjéről volt szó egy nagy kiállításon Eisenstadtban. De összefoglalóan valóban nem írtam erről. Mindaddig, amíg 2010-ben meg nem jelent nálunk, a Művészettörténeti intézetben Junghaus Tímea, az MTA első roma származású művészettörténésze, aki már jó tapasztalattal érkezett, ő rendezte a Velencei Biennálén az első Roma Pavilon anyagát, ő állította össze nemzetközi anyaggal, ő dolgozott a Roma Kulturális Központban a roma művészeti gyűjteményen. Mikor bemutatkozó előadását tartotta, a magyarországi cigányábrázolásokkal kezdett foglalkozni, és ez a múltba vezetett. Persze sokféle módon hozzászóltam, hogy még mi mindennel lehetne kiegészíteni. Végül a Goethe Intézetben egy nemzetközi roma konferencián 20 percben ezt elő is adtam. A külföldi kollégák előadásaiból azonban azt láttam, hogy a cigányábrázolások története egy önálló műfaj, ám nem művészettörténeti folyóiratokban jelenik meg, hanem emberjogi, a cigányság jelenével, problémáival, integrálódásával, az előítéletekkel foglalkozó kötetekben, és így automatikusan bekerül egy olyan kontextusba, ami a művészettörténeti jelenségeket is átértelmezi. Ebből nőtt tehát ki ez a projekt, kísérlet arra, hogy képesek vagyunk-e visszamenni addig, amikor az első cigányábrázolások megjelennek, egy olyan narratívát felépíteni, amelyből – noha az anyag bizonyosan megrostálódott az előző századokban – mégis kialakul egy összkép. Erről fog tehát szólni a székfoglaló előadásom. Most van itt az ideje annak, hogy megköszönjem – mert nagyobb falatnak bizonyult ez a téma, mint gondoltam, és a család türelmére volt szükség – feleségemnek, családomnak a támogatásukat, továbbá a művészettörténész, zenetörténész, irodalomtörténész, tánctörténész kollégáknak a jóindulatú segítséget, együttműködést.

I. Az európai kezdetek

Az európai művészetnek mindig voltak olyan kiemelkedő egyéniségei, akik rendelkeztek azzal a képességgel, hogy alkotásaikba sűrítsék koruk emberének világról alkotott képzeteit. Székfoglalóm témájára, a kora újkori európai és magyarországi cigányábrázolásokra összpontosítva a 16. és 17. századot jelentő régi művészet köréből négy olyan nagy hatású nyugat-európai művészről szeretnék szólni, akik az elsők között figyeltek fel alkotóként az Európában megjelenő cigányságra. Mivel nézőpontjuk a kor társadalmának érték- és viszonyrendszerében gyökerezik, műveik koruk társadalomtörténetének is részei. S bár értelmezésüket alapvetően a művészettörténet módszerei teszik lehetővé, megközelítésük nem nélkülözheti a romákkal foglalkozó történeti és társadalomtörténeti kutatások szempontjait és eredményeit sem. Előadásomban külön is kiemelném e két tudomány vizsgálódásának néhány sarokpontját, mert több évszázad cigányábrázolásait ezek figyelembevételével fogom értelmezni.

ltt szeretnék néhány szót szólni a névhasználatról: a következőkben a népcsoportra az akkor érvényes *cigány* népnevet használom, miként ezt az akkoriak is tették, megnevezésüket a német, olasz és szláv nyelvekhez igazítva, miközben a francia nyelvterületen, attól függően, hogy milyen irányból érkezőknek vélték őket, az *égyptien* (amelyből a mai *gypsy* elnevezés ered) és a *bohémien* név is (amely a bohém szóban él tovább) használatos volt. Mindegyik elnevezés feltűnik

majd az egykorú ábrázolásokkal kapcsolatban, de a sokrétegű identitást hordozó *roma* elnevezést csak a legújabb kor vonatkozásában fogom használni.

Maguk a cigányok évszázados vándorlás után úgy a 15. század közepe tájától már jelen voltak szinte egész Európában. Vándorlásuk során az európai társadalommal való találkozásuk nem volt mindig zökkenőmentes. Másfajta életstratégia szerint éltek, más volt a csoportkohéziójuk, benne a férfiak és nők szerepe, s még sorolhatnánk. De, mint a neves francia kultúrantropológus, Patrick Williams már az 1990-es években hangsúlyozta, a cigányok vándorlásának „lényegi vonása nem magában a vándorlásban rejlik, hanem a mindenkori környezethez való viszonyulás módjában. Ezért van az, hogy minden cigány csoport történelme annak a népnek a történelméhez kapcsolódik, amellyel az adott közösség a vándorlása során kapcsolatba került". Noha ennek megfelelően Európában a cigányokról többféle narratíva létezik, a többségi társadalomhoz való viszony alakulása mindenütt hasonló mintázatokkal írható le, s általános érvénnyel bír. Az angol Thomas Acton már az 1970-es években okkal figyelmeztetett arra, hogy „felszínesek azok a megközelítések, amelyek a cigányságot az üldözés állandó tárgyaként mutatják be. A cigányok történelme valójában ciklikus: az üldöztetés krízisei új beilleszkedéshez, a befogadó közösséggel kialakult új szimbiózishoz vezettek, amíg az új gazdasági vagy társadalmi változások alá nem ássák azt, és nem produkálnak egy újabb válságot." (Ahogy ez korunkban, a mi térségünkben a rendszerváltozás nem kívánt mellékhatásaként történt.)

Egy másik axiómát a cigányokkal foglalkozó magyar tudományosság eredményeiből választottam. Nem a korábbi, a főként a cigány nyelvjárásokkal foglalkozó nyelvészet, a néprajz, a történettudomány nagy hagyományú metódusaival dolgozó kutatásokból, hanem az utóbbi évtizedek cigánykutatásába friss szelet, markáns változásokat és dinamizmust hozó szociológia, valamint főként a kulturális antropológia, szociálantropológia, illetve a kisebbségkutatás köréből. Az ő vizsgálataik fókuszában elsősorban a mostani néhány évtized jelenségei állnak, de általánosító megfigyeléseik nem függetlenek a cigányság századokra visszanyúló helyzetétől sem. Az etnikai különbségtétel gyökereit, formáit, indítékait, éltetőit a legkülönbözőbb nézőpontokból vizsgáló írásaikat egy évtizeddel ezelőtt az MTA Kisebbségkutató Intézete az *etnicitás* fogalma köré rendezve, kötetbe is foglalta. Ebből idézem Durst Judit antropológust, a Kisebbségkutató Intézet, valamint a londoni University College kutatóját, aki hangsúlyozta: „A cigányokkal foglalkozó antropológiai szövegek (...) gyakorlatilag megegyeznek abban, hogy nem lehet a cigányokra úgy tekinteni, mint egy »közös kulturális tartalom« hordozóira, hanem sokkal inkább olyannak kell látni őket, mint egy sajátos viszonyrendszer szereplőit." Ehhez a megállapításhoz ő is az európai cigánykutatás klasszikusának, a már említett Patrick Williamsnak legtöbbször idézett tézisét társítja, melynek lényege, hogy ha a cigányok történetéről beszélünk vagy írunk – én művészettörténészként idesorolom a képi nyelven kommunikáló képzőművészeteket is –, elbeszélő *én*ünk a *mi* pozíciójából szólal meg. Ami így van századok óta. *Ők,* mármint a cigányok, a 20. század utolsó harmadáig inkább csak szereplői, semmint alakítói ennek a történetnek. De hogy a „cigány" csak a „nem cigánnyal" együtt létezik, azt markáns módon így fogalmazta meg a 2021-ben elhunyt Patrick Williams: „Abban a megnevezésben, hogy cigány, *benne vannak ők, de benne vagyunk mi is.* Az ő valóságuk is, és azok az elképzelések is, amiket mi erről alkotunk. A jelenlétük is, és az a viselkedés is, amelyet feléjük tanúsítunk. Benne van a köztünk és köztük fennálló viszonyok egész története." Székfoglalóm erről, pontosabban ennek a történetnek egy szeletéről: a régi képzőművészetben megnyilvánuló viszonyról szól, annak kora újkori, de a későbbi időszakra is kiható szakaszáról – mégpedig a műalkotások példáján.

Bár a művészet funkciója révén is társadalmi kontextusban jelenik meg, s emberi viszonylatokat fejez ki, máig érvényesnek kell tartanunk a neves lengyel művészettörténész, Jan Bialostocki figyelmeztetését arra nézve, hogy: „naivság lenne az a feltételezés, miszerint az élet és a művészet közötti út olyan rövid lett volna, hogy valóságos politikai és vallási folyamatok közvetlen módon tükröződnének" benne. A régi művészetek vizuális sajátszerűsége mindig műfaji keretek közt érvényesült: ikonográfiai formákban, képi toposzokban és vizuális metaforákban jelent meg. Arra pedig Ernst Gombrich emlékeztet minket, hogy valójában „milyen szűkek azok a határok és milyen szubtilisek azok a variációk, amelyeken belül a művészek és mesterek megalkották remekműveiket" – mégpedig oly módon, hogy „a festőknek fel kellett használniok a korábbi nemzedékek tapasztalatait". A képzőművészetek és a társadalomtörténet kapcsolódási pontjainak megteremtéséhez máig meghatározó Aby Warburg tevékenysége, aki a művészetekben a

gondolat és az élet megnyilvánulásait kereste, s számára a művészet a változó magatartásformák, világnézetek, vallások, mítoszok és – ahogy ő külön kiemelte – az előítéletek jele volt. Ez utóbbihoz a cigányábrázolások nem egy példával szolgálnak majd. Warburgéhoz hasonló álláspontot képviselt művészetelméletének továbbvivője, Erwin Panofsky is, aki – szemben Wölfflin teóriájával, amely szerint az ember látásmódja koronként változik, s részben ebből eredeztethetők a különböző művészeti stílusok és kifejezésmódok változásai – azt az álláspontot képviselte, hogy a látás maga, mint fiziológiai folyamat, állandó. Ami változik, az az emberi psziché folyamatos és aktív viszonya a látott világhoz, másképpen szólva a képzőművészeti alkotások az ember szellemi fejlődéséből fakadó, a világ interpretálásában beállt változások következményei, azok vizualizált művészi megjelenítései.

1. kép L'egyptienne. Franois Desprez (1525–1580): Recueil de la diversité des habits, qui sont de présent en usage, tant es pays d'Europe, Asie, Affrique & Isles sauvages, Le taut fait apres le naturel. Paris, 1564. Fametszet

A legkorábbi cigányábrázolások Nyugat-Európában a 15. század legvégétől számított másfél évszázadnyi időszakban készültek. Fontos volt ez az időszak, mert ekkor alakultak ki azok a műfajok, ábrázolási típusok, ikonográfiai megoldások, amelyek a későbbi századokban képi megjelenítésük kereteit adták; e kereteken belül attól függően, hogy mikor, milyen társadalmi közegben és képi környezetben jelentek meg, számos változat jött létre. Közös bennük, hogy a cigányokat szinte mindig az adott társadalom részeként ábrázolják. Egyik ilyen volt az 1560-as években született s hamar népszerűvé vált új műfaj, a világ népeinek viseleteit bemutató metszetes könyv, amelyet az az elementáris érdeklődés hívott életre, ami a 16. század nagy földrajzi felfedezéseit, intenzívebbé váló kereskedelmi kapcsolatait s a világ eseményeiről gyorsan terjedő híreket kísérte. A főként fametszetekkel illusztrált köteteket Párizsban, Velencében, Nürnbergben és Frankfurtban adták ki. A válogatás nézőpontja Európa-centrikus volt, magyarok is mindig szerepeltek benne, de ázsiai, afrikai, sőt, a vadak szigetéről való képzeletbeli viseletek is helyet kaptak. Az információt maguk az egész alakos képek hordozták: különböző nemzetbeli főrangúak, városi polgárok és parasztok viseletei, férfiak és nők ugyanabból a társadalmi rétegből, akiknek földrajzi hovatartozását és társadalmi státusát képaláírások jelölték. Az egyik legkorábbi egy 1564-ből való párizsi kötet, amelynek 122 képe közt már szerepel egy cigány férfi és egy nő viseletképe is. A fiatal cigányasszony – ahogy a kötet nevezi, *L'egyptienne* (Az egyiptomi nő) – karakteres képét mutatom be *(1. kép),* mellére kötött csecsemőjével, csíkos öltözetben, nagy, kerek fejfedővel. Képaláírását francia versike kíséri semleges szöveggel: „Az egyiptomi nő máig így öltözik / Mint ősei tették, szokásuk őrződik. / A hogy a jelen lévőt saját szemetek, / Rokonait úgy látták fölmenőitek." A viseletkép ilyen értelemben demokratikus műfaj volt, híján minden előítéletnek, maga az ábrázolásmód pedig Brueghelnek és követőinek festményein tűnik fel majd újra. Új, sokszorosított műfajként ekkortájt jelennek meg a világ nevezetes városainak ábrázolásai is, vagyis a *Civitates orbis terrarum* (A földkerekség városai) hat kötetben, 363 város (benne 23 magyar) kitűnő rézmetszetével. Vagyis a szinte egy időben terjedő grafikai viselet- és városképsorozatok révén egy olyan gazdag vizuális összkép jelenhetett meg a 16–17. század világáról, s abban a cigányokról, amellyel Európa polgárai addig messze nem találkoztak.

Hieronymus Bosch

A cigányság – mint ábrázolási téma – másképp keltette fel a kor legjelentősebb festőinek érdeklődését, akik nem a statikus megoldású viseletképek módján ábrázolták a cigányokat, hanem a többségi társadalom tagjaival való találkozás jeleneteiben. Ez legkorábban 1510 táján figyelhető meg, s nem kisebb mesternél, mint a szürreális vízióiról ismert Hieronymus Boschnál, az ő nagyméretű *Szénásszekér-triptichon*ján *(2. kép).* A festmény a földi világ javai utáni bűnös és féktelen sóvárgásról szól, és a két oldalszárny (a *Paradicsom* és a *Pokol*) által közrefogott középkép ábrázolásá-

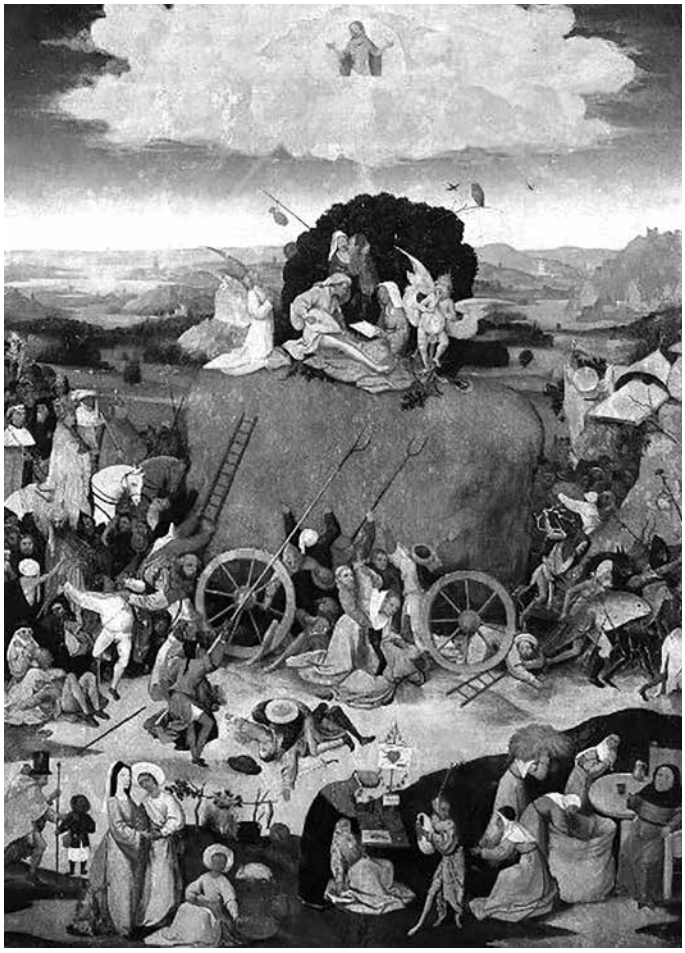

2. kép Hieronymus Bosch (1450 k.–1516):
Szénásszekér-triptichon,
1512–1515. Madrid, Prado

2.a. kép Részlet

ról kapta a nevét. Ihletője egy flamand közmondás volt: „A világ egy nagy szénásszekér, amelyből mindenki annyit szakít, amennyit csak bír". A kompozíció középpontjában Bosch démonai húzzák a megrakott szénásszekeret, amelyet a pápa, a császár, s egyházi és világi méltóságok követnek, az emberek pedig, egymást taposva és öldökölve rohanják meg, hogy mindenkinél előbb hozzáférjenek a „szénához", azaz a világ javaihoz. A festő külön teret szán a kompozíció alján a másképp megítélt, deviánsnak tartott figuráknak: a kapzsi szerzeteseknek, a betegét kuruzslással gyógyító álorvosnak, valamint két kis jelenetben a cigányoknak, akik apró ábrázolással jelennek meg, keresni kell őket a triptichon több mint száz alakja közt. De ott vannak, lent, a középkép bal sarkában, egymás mellett *(2.a. kép).* Jobb felől Bosch a városok, falvak szélén szabadban élő vagy vándorló cigányok életmódját idézi fel jelzésszerűen: egy cigányasszony, aki épp tisztára mossa az ölében fekvő gyermekét, míg a háttérben nyárson sül egy fűszerekkel megtűzdelt disznófej, a másik jelenet pedig egy tenyérjós cigányasszonyt mutat, amint jellegzetes nagy kalapban, mellére kötött csecsemővel áll egy előkelő hölgy előtt, aki jóslásra nyújtja a kezét. A cigányasszonyok a tenyérjóslás praxisát még Keletről hozhatták magukkal, és évszázadokon át őrizték hagyományát, sajátították el rituáléját, jóslataikat újra meg újra saját korukhoz és környezetükhöz igazítva. Aki hozzájuk fordult, fizetség ellenében – ma úgy mondanánk – „személyre szabottan prognosztizált jövőképet" kapott. Mindenekelőtt azért – hogy a már említett angol cigánykutató Thomas Acton *bon mot*-ját idézzem –, mert „a cigányok mindig jobb szociológusai voltak a nem cigányoknak, mint fordítva, másképpen a jövendőmondás nem működött volna".

A 16–18. században ez a két jelenet lesz majd az európai cigányábrázolások leggyakoribb típusa. Különösen a tenyérjóslás – mint egy jól variálható, különböző szituációkba behelyezhető, pittoreszk képi motívum. Habár ez a foglalatosság a többségi társadalom igényeit elégítette ki, még ha különböző trükkökkel párosult is, könnyen része lett a *mi* és az *ők* hagyományos viszonyrendszerének. Ennek a viszonyrendszernek fogalmi meghatározása Reinhart Koselleckтől származik, aki aszimmetrikus ellenfogalmakkal operáló rendszerként jellemzi, amelyben az egyik oldal önmagát az idegennel szemben úgy határozza meg, hogy a másikat az elhatárolódás eszközeként egy

sor negatív tulajdonsággal ruházza fel. Elméletét ő történelmi példákkal illusztrálta, de mi magunk mából vett, kortársi tapasztalattal is bőven rendelkezünk. Koselleck emellett figyelmeztet arra is, hogy „a történelem sohasem azonos annak nyelvi megragadásával és szóban vagy írásban – s tegyük hozzá, képekben is – visszatükröződő megtapasztalásával, de nem is független ezektől". Ami különösen áll a régi művészetre, mivel a képzőművészet gyakran képi toposzok alkalmazásával karakterizál. A tenyérjóslás időről időre felbukkanó ábrázolása éppúgy szólhat az emberi hiszékenységről, a jövőbelátás vágyáról, de ha trükkös megoldásokkal is párosul, táplálhatja akár a többségi társadalom cigányokról kialakított negatív képzeteit, velük kapcsolatos előítéleteit. A tenyérjóslás ábrázolása nem feltétlenül magáról a cselekményről szól, hanem sokkal inkább egy cigányokat jelölő képi kód, amellyel a művész szabadon bánik – az emberi viszonylatok megjelenítésénél éppúgy, mint a művészi ábrázolásmódok eszköztárának alkalmazásánál.

Brueghel, Caravaggio, Callot

Vegyünk vizsgálat alá három 1560 és 1640 között készült főművet: egy flamand, egy itáliai s egy francia művész alkotását, amelyek cigány figurákat más-más szerepben láttatnak. A legkorábbi a Szépművészeti Múzeum képe, idősebb Pieter Brueghel 1566-ban festett *Keresztelő Szent János prédikációja,* az egyik legfontosabb mű Brueghel életének utolsó fél évtizedéből *(3. kép)*. A kép erdei tisztást mutat, ahol a próféta hirdeti a sokaságnak Krisztus eljövetelét. S bár a festmény Németalföld erősen forrongó időszakában készült, s a szent hallgatósága kortárs németalföldi öltözéket visel, mégsem lehet Brueghel festményét aktuális politikai állásfoglalásként értelmez-

3.a. kép Részlet

3. kép Id. Pieter Brueghel (1527/28–1569): Keresztelő Szent János prédikációja, 1566. Budapest, Szépművészeti Múzeum

ni, ahogyan azt Jan Bialostocki meggyőzően bizonyította is. Amellett érvelt, hogy a művész saját kora morális jellemzését adta, és a fonák világ kettősségéből leszűrhető tanulságokat tárta közönsége elé, ami a próféta hallgatósága közt feltűnő cigány résztvevők szerepére is érvényes. A próféta közelében ülő, nagy, kerek kalapjáról jól felismerhető cigányasszony szinte elbűvölten figyel a szent szavaira, míg az előtérbe helyezett cigány férfi és nő egy előkelő patríciusnak vagy nemesembernek jósol éppen *(3.a. kép)*. De nem ők a csoport központi figurái, hanem a szakállas, fehér körgalléros úr, aki nem a prófétára figyel, és nem Krisztus eljövetelétől várja a megváltást, hanem tenyerét a csíkos ruhát viselő cigány férfiúnak és párjának nyújtva tőlük akarja a jövendőt megtudakolni. A festményen hit és üdvösség áll szemben a babonával és kárhozattal, amely kritikai hangvételben Bruegbel személyiségének modern értelmezések szerinti „szkeptikus-humanista" karaktere is megjelenik.

A másik két művész, Caravaggio és Jacques Callot, bár mindketten a cigányábrázolások sztereotípiáihoz nyúltak vissza, a téma feldolgozásához új képi megközelítést alkalmaztak, máig

4. kép Caravaggio (Michelangelo Merisi) (1571–1610):
A jósnő, 1596/1597.
Róma, Musei Capitolini

ható eredetiséggel és művészi kifejező erővel. Caravaggio 1595 táján készült műve a tenyérjóslás ekkor már jó évszázada elfogadott sztereotip értelmezését kétszereplős, félalakos zsánerjelenetben fogalmazta újjá. A képen *(4. kép)* egy előkelő ifjú nyújtja jóslásra a kezét egy fiatal cigánylánynak, aki egyik kezében az ifjú tenyerét tartja, míg másik kezének ujjai finoman tán „a szerelem vonalát" „keresik" rajta – vagy esetleg valami mást? Kezek és tekintetek fonódnak egymásba, s a szép cigánylány mosolyának oly erős a kisugárzása, hogy szinte fogva tartja az ifjút. Párosuk első látásra bensőséges együttlétnek tűnik, ám a részleteket alaposabban megnézve a kezek találkozásánál egy apró mozdulat elárulja, hogy itt egy másik történet is zajlik. A jósnő nemcsak jövőt mond, de – ha az ifjú középső ujjára is figyelünk – a zsongító jóslás közben a gyűrűjét is megpróbálja megszerezni. Caravaggio művészi megoldása tökéletes illúziót kelt, emberismerete pedig a látszat és valóság rejtélyes együttesét fedi fel. A kép nem a cigányokról szól, hanem a sokrétű, kiismerhetetlen emberi természetről és az egymás közötti viszonyokról. Ezt igényelte a művész pallérozott római közönsége, a műértők és festők, s ez vonzza azóta is az új kérdésfelvetések egész sorát. Caravaggio műve a téma és a festői értékek okán egy sor itáliai, francia és németalföldi folytatóra talált. Átvették a tenyérjóslás vezérmotívumát, csakhogy a néző figyelmét már nem a caravaggiói vagy bruegheli visszafogott utalásrendszerrel, hanem a megfestett cigányok karakterének túlhangsúlyozásával, főképp a jóslást kísérő machinációk fölerősítésével kívánták felkelteni. Georges de la Tour 1630-as években festett képét *(5. kép)* idézem föl ennek példájaként.

5. kép Georges de La Tour (1593–1652):
A jósnő, 1630-as évek.
New York, Metropoliran Museum of Art

A harmadik nagy európai művész, a Lotaringiában született francia Jacques Callot a különleges, egyéni hangvételű cigányábrázolásoknak volt virtuóz mestere. A sokszorosított grafika műfajában tevékenykedett, bravúros rézkarcoló- és metszőtechnikáját Rómában és főként Firenzében alakította ki, ahol a Medici-udvar nagyszabású ünnepségeit örökítette meg látványos metszetekben. Méltán volt népszerű nemcsak az európai királyi udvarok, de a kortárs művészek körében is: Van Dyck portrét készített róla, Rembrandt gyűjtötte rézkarcait. Tőle származnak a század talán legérzékenyebb művészi reflexiói, a kor társadalmi jelenségeit kíméletlen tárgyilagossággal megörökítő metszetsorozatok, köztük a legismertebb, a harmincéves háború borzalmairól 1633-ban készült *Les Grandes Miseres de la guerre,* benne az *Akasztottak fájá*nak sokkoló látványával. Callot különleges témaérzékenységét mutatja az 1620-as évek elejéről való másik sorozata is: *A cigányok élete / Les bohémiens,* ahogy hagyatéki leltárában említik *(6.1-4. képek).* A négy lapból álló sorozatnak egyedülálló módon maguk a cigányok a főszereplői, nem pedig a többségi társadalommal való érintkezéseik alkalmai. Callot nyilvánvalóan érzékelte azt

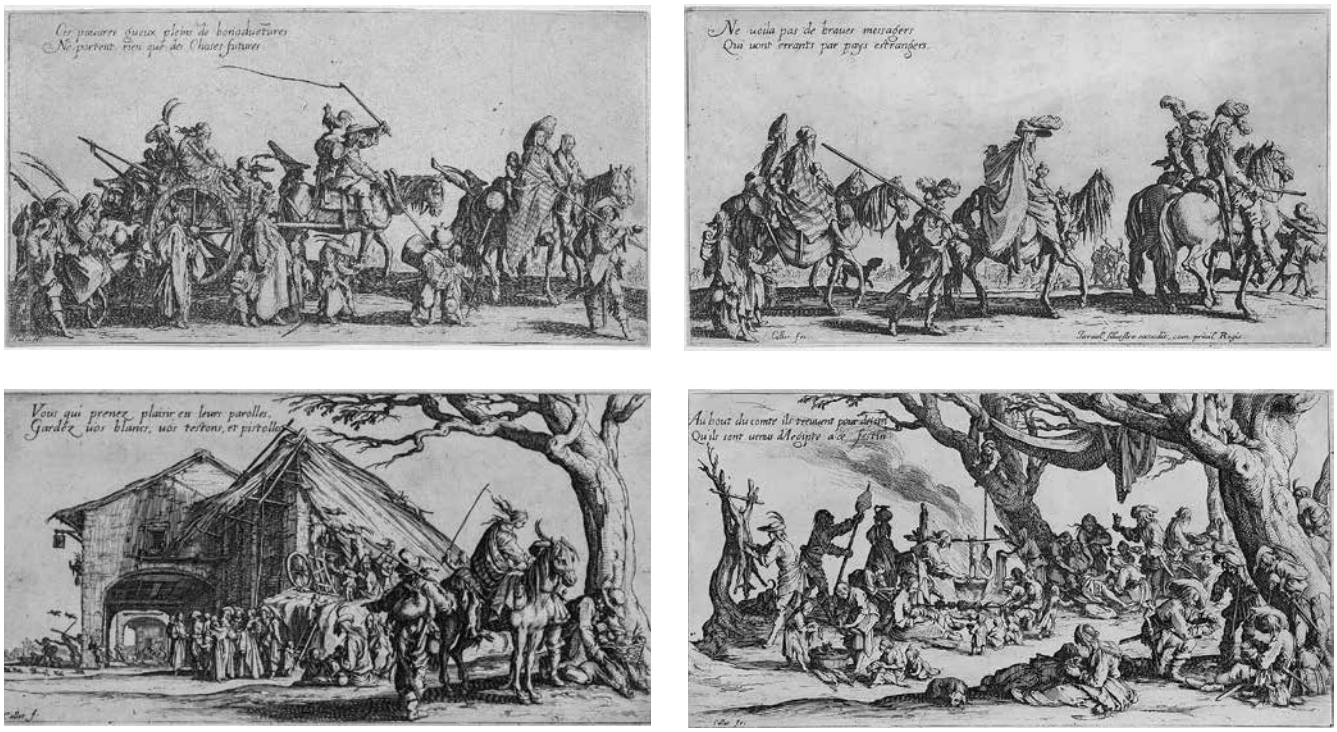

6.1-4. kép Jacques Callot (1592–1635): Vándorló cigányok, 1-4. (Les bohémiens) 1621–1635. Rézkarc.

az ambivalens viszonyt, amely a városok és falvak lakóit a cigánysághoz kötötte, azt, ahogy értékrendjük elutasítása keveredett szolgáltatásaik s jelenlétük valamilyen szintű elfogadásával. Ahogyan ábrázolásra méltónak találta titokzatosnak tűnő vándorló életmódjukat is, valamint az élethez való viszonyuk nagyon másfajta elevenségét is. Ez megérinthette a művésze, aki e témával számíthatott közönsége érdeklődésére is. S bár Callot kreatívan s nyilván jó üzleti érzékkel készített sorozatokat, egy cigányéletképekből álló sorozatnak a saját korában nem volt hagyománya; a képi narrációt s a hozzáillő képstruktúrát így maga alkotta meg. A négy lap együtt, egy történetben mutat férfiakat, nőket és gyerekeket, akiknek életéből háromféle közelítésmóddal három élethelyzetet emel ki. Az első két lapon katonának állt cigány férfiak vonulnak családjukkal együtt, lovon, gyalog és málhás szekéren *(6.1-2. képek),* a harmadik lapon pedig egy városszéli fogadónál pihennek meg, ahol a tájban a családok apró alakok csupán *(6.3. kép).* Az utolsón a mintegy negyven főből álló karaván öreg fák árnyékában ütött tábort, ahol az asszonyok tevékenykednek, a katonák pedig pihennek *(6.4. kép).* Ebben az egyetlen ábrázolásban Callot rendkívüli módon és elevenséggel tudta közel hozni közönségéhez egy cigánytábor életét. Azzal, hogy többféle tevékenység közben jelenített meg cigány karaktereket, a hitelesség addig nem tapasztalt szintjét érte el. Hogy ez a művészi élményszerűség mennyire új és megmagyarázhatatlan volt az egykorú közönség számára, azt mi sem bizonyítja jobban, mint a 17. század legismertebb

párizsi művészeti írójának, André Félibiennek anekdotikus feljegyzése, miszerint Callot gyerekként otthonról megszökve egy cigánykaravánhoz csatlakozott, s évekig közöttük élt. Csak a 20. században derítették ki, hogy jellegzetes művészlegendáról van szó, amely így inkább a valóság illúzióját megteremteni képes művészet dicsőítésére szolgálhatott.

Magyarországi és erdélyi cigányábrázolások az európai képi tradíció keretei közt

A Bosch-féle kezdet után Brueghel, Caravaggio és Callot a cigányábrázolások történetében koruk legjelentősebb műalkotásait hozták létre, és kétségtelenül elősegítették, hogy a cigányok a következő időszakban a képzőművészeti alkotások által is a nyugat-európai társadalmi folyamatok szereplőivé és részeseivé váljanak.

Magyarország nézőpontjából a kérdés csak az volt, hogy vajon a nyugat-európai közönség érdeklődése e területek népeire is kiterjedt-e, a műfaji újítások, kialakult képi megoldások keltettek-e Magyarországon és Erdélyben olyan visszhangot, hogy általuk az ott élő népek, köztük a hazai cigányság képviselői is, vizualizált formában is megjelenhettek. Erre esély ott volt, ahol az érdeklődés nemcsak a magyarországi és erdélyi háborúkról tudósító vár- és városábrázolások, ostromképek iránt volt meg – erről sok metszetes kiadvány tanúskodik –, hanem az ott lakó népek iránt is. S ha külföldről mutatkozott is ilyen érdeklődés, műalkotások ebből csak akkor születtek, ha volt hozzá a térségben fogadókészség is, művész is, s megtalálták azokat a képzőművészeti műfajokat és formákat, amelyeknek keretei közt megjelenhettek. Két ilyen példát ismerünk a 17. század végéről, s mindegyikben helyet kaptak a cigányok is.

Justus van der Nypoort

Magyarországról szólt, de Bécsben, 1686-ban adtak ki egy 120 rézkarcból álló metszetes könyvet (Burckhard von Birckenstein: *Ertz-Herzogliche Handgriffe des Zirckelsund Linials...*), amelyben a zsánerábrázolások nem önállóan, hanem két másik képtípussal, geometriai ábrákkal

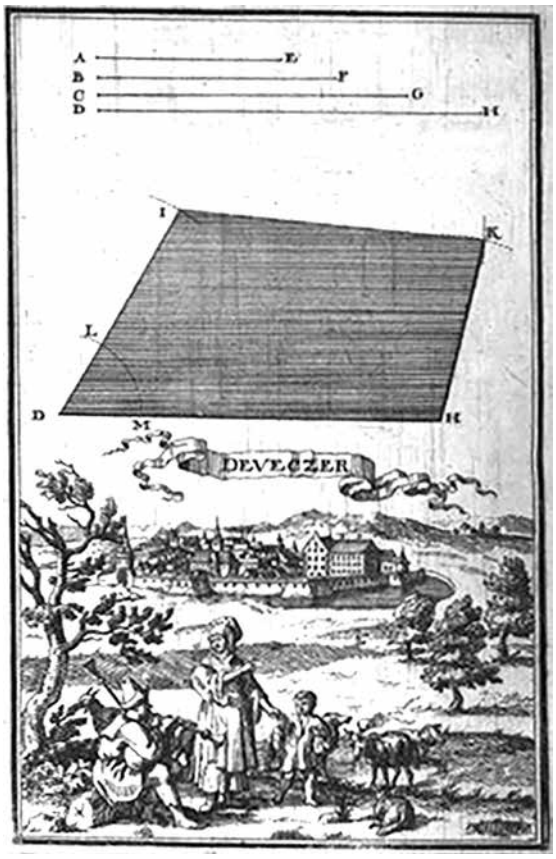

7.1. Magyarok Devecser látképével

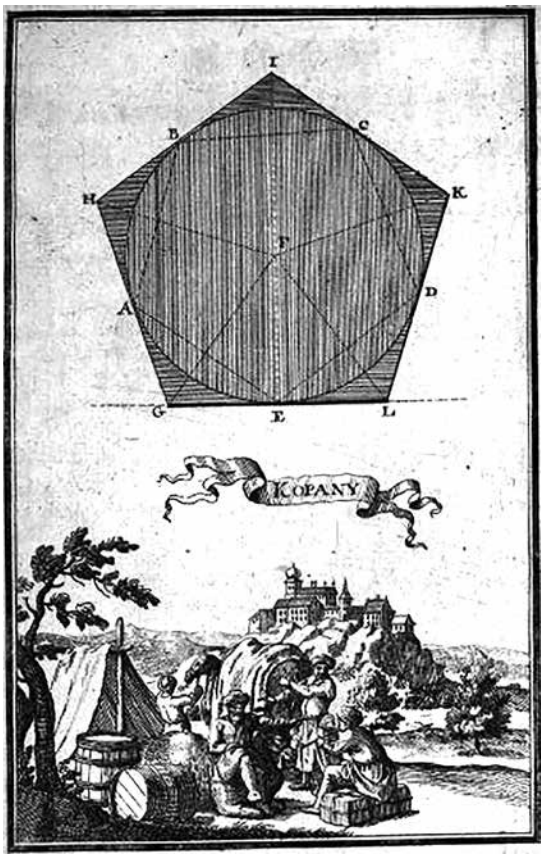

7.2. Törökök Koppány látképével

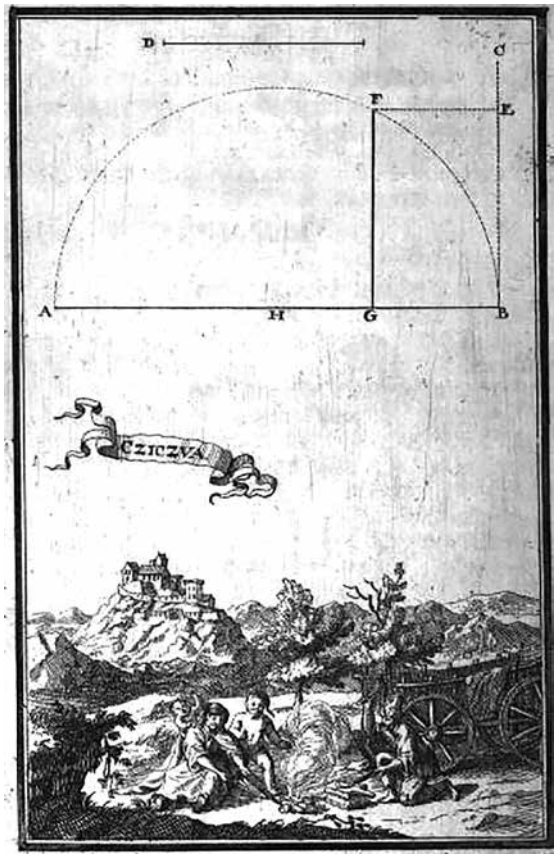

7.3. Cigány kovács Csicsva látképével

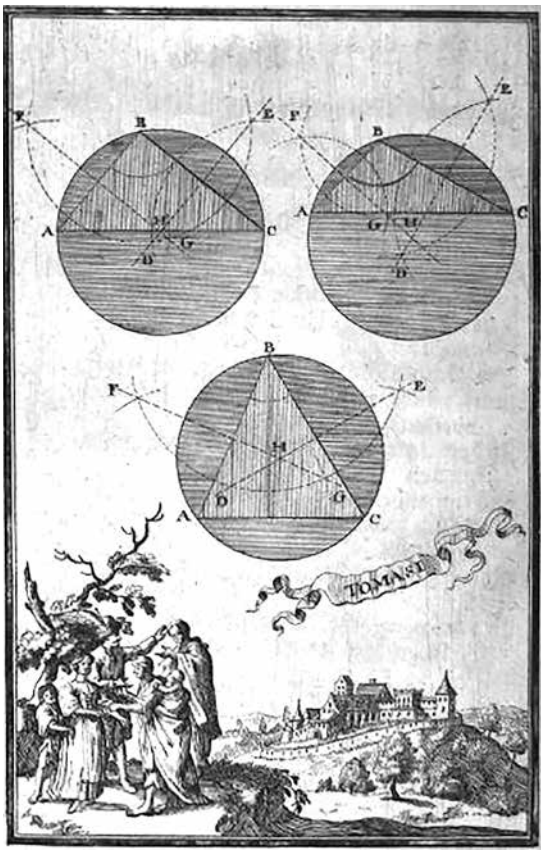

7.4. Jóslás előkelő párnak Tamási látképével

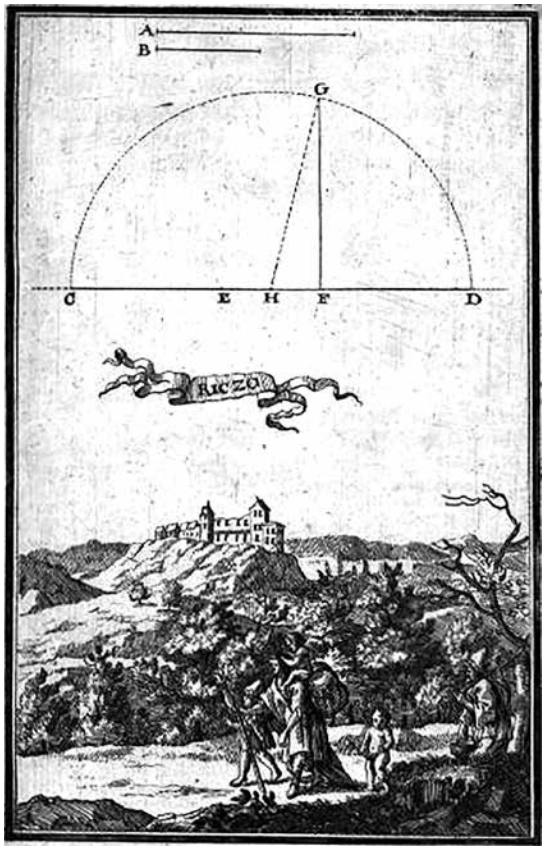

7.5. Vándorló cigányok Hricsó látképével

7.1-5. kép Justus van der Nypoort (1625 k.–1694) metszetei (1- 5.), in: Ernst Burckhard von Birckenstein: Ertz-Herzogliche Handgriffe. Wien, 1686. Rézkarc

és vár- és városlátképekkel kombinálva, egy kompozícióiban egyesítve jelentek meg. Több lapot is mutatok közülük *(7.1-5. képek)*. A könyv szerzője, összeállítója és a geometriai ábrák készítője Burckhard von Birckenstein császári hadmérnök volt. Ő évekig dolgozott magyarországi várak erődítésein, és ő volt a gyermek trónörökös, József geometriatanára is. Ezért vannak a képen a mértani ábrák. A kötet szerkezete, képeinek kompozíciós rendszere friss francia példát követett, mint annyiszor a Habsburgok, a bécsi udvar művészeti reprezentációjában. A minta Alain Manesson-Mallet, a Napkirály udvarában hasonló pozíciót betöltő hadmérnök és kartográfus 1684-85-ben kiadott illusztrált könyve a francia várak és a térképészet kapcsolatáról. Birckenstein művében, metszetein a geometriai példatár csak képi retorikai keret, mert a cél egész Magyarország – a királyságbeli és a török által megszállt rész is – várainak, városainak és a környezetükben élő népeknek az ábrázolása volt.

Ez utóbbi adta a kiadvány vonzerejét, mert a feladattal az Utrechtből származó, ott kitűnően iskolázott fiatal holland művészt, a Bécsbe áttelepült Justus van der Nypoortot bízták meg 1684 táján. Ő 1675 óta Közép-Európában tartózkodott, s itt is készített holland zsánerképgrafikákat, részt vett az itteni várakat és kastélyokat ábrázoló képes topográfiák munkálataiban. Élt egy ideig Magyarországon, előtte a horvát-szlavón

határvidéken is, jól ismerhette ezt a régiót. Szinte rászabott feladat volt az itteni vár-látképeket (akár előképek nyomán, akár a fantázia segítségével) s hozzá a magyarországi zsánerképeket megrajzolni. Birckenstein mértankönyve a magyarországi várakkal még a felszabadító háború előtti állapotot mutatja, az akkori Magyarország emlékezetét őrzi. Rézkarcain magyarok, császáriak, törökök, hétköznapi jelenetekben és hadi eseményekben egyaránt szerepelnek, változatos és eleven képét adva a szétszakított Magyarország társadalmának. Az ő képein tűnnek föl először a magyarországi cigányok. Három metszet szól róluk, kettőn önállóan csak ők maguk, egyen pedig interakcióban szerepelnek. A lapok közül kettő az európai művészet több évszázados cigányábrázolásainak képi toposzait követi, de van egy harmadik, amely eredeti alkotásnak tűnik *(7.3. kép).* Ez egy cigány kovácsot ábrázol a felvidéki Csicsva várával a háttérben. A képen – Nypoort egyik legszebb rézkarcán – a kovács a szekere mellett földre tett üllőn valamilyen patkófélét kalapál, s mellette felesége a fújtatóval a tüzet éleszti. Hétköznapi családi jelenet ez, s már a 15. században leírták, hogy így működik az úton lévő cigány kovács, akinek a szolgálatára uradalmi és paraszti gazdaságokban évszázadokon át számítottak. Egy 18. század közepi szepességi cigányösszeírásban például 500 cigány közül 450 kovácsot és csak 8 hegedűst találni. A másik a cigány képi toposzok egyik leggyakoribbja, a tenyérjóslás jelenete *(7.4. kép).* Előkelő magyar házaspár találkozik egy cigány családdal. Az asszony – a hátára kötött kisebb gyerekével – a nemesasszonynak jósol éppen, aki mögött már ott áll a nagyobb fiú az asszony pénztárcájára lesve. Nyugat-európai festők által olyannyira begyakorolt képi séma ez, hogy Nypoortnak csak a nemesi pár öltözetét kellett megváltoztatnia, mint a jóslás díját a cigány családfőnek fizető, tollforgós föveget viselő magyar úr esetében. A következő kép *(7.5. kép)* szintén az ismert európai képi hagyomány szellemében készült, s vándorló cigányokat ábrázol: Hricsó várának előterében elöl egy cigányasszony halad három gyerekével, közülük a középső egy falovacskán lovagol mellette (ő közvetlenül a németalföldi képtradícióból került ide, lásd az ifj. Brueghel egy képrészletét), a sort pedig a magyaros süveget viselő családfő zárja, kezében bográcsot, vállán az elejtett vadat viszi. Maga a három cigányábrázolás, miként a holland művésznek a kötetbe készült többi rézkarca is, finom vonalrendszerével, tiszta rajzával, karakteres figuráival s általuk magas művészi kvalitásaival válik ki. Ebben társa azoknak a Magyarországon megforduló vagy magyar megrendelőknek dolgozó németalföldi művészeknek, akik a 17. századi Magyarországról, népéről és kiemelkedő személyiségeiről a legmagasabb művészi színvonalon készítettek művészeti alkotásokat. Köztük van a tán legszebb 17. századi magyar városlátkép, Kolozsvár vedutájának rajzolója, a belga Egidius van der Rye, vagy egy másik holland művész, a Rubens-tanítvány Ian Thomas, aki megfestette Zrínyi Miklós nevezetes arcképét, és az árpási oltárképen a császárral és a pápával együtt Mária köpenye, oltalma alá húzódó magyar urak csoportképét is. Birckenstein Bécsben 1686-ban német szöveggel megjelent könyve Magyarországról készült, de külföldi közönségnek szánva. Ott nagyon jól is fogadták, s a következő hetven év alatt nyolc kiadás is készült belőle, de már nem Bécsben, hanem mind Augsburgban. S csak a nem túl hosszú kísérő szövegen változtattak néha. Nypoort rézkarcai nem veszítettek művészi hatásukból.

Erdélyi viseletalbumok

Hasonlóképpen főként külföldiek számára készült egy másik 17. század végi műalkotáscsoport. Ez egy Erdély népeiről készült reprezentatív viseletkép-sorozat volt, amelyre megjelenési formáját tekintve pontosabb a viseletkódex megnevezés. A kötetenként átlagosan hatvan-hetven vízfestményből álló gyűjtemény a 16. századi nyugat-európai viseletsorozatok mintájára, mintegy azok adaptációjaként készült. A 17. század végétől csaknem tucatnyi olyan erdélyi viseletalbumot ismerünk, amelyen a soknemzetiségű Erdély lakói tűnnek fel jellegzetes öltözetükben. Ekkor választották ki az egyes népek és népcsoportok legsajátosabb, különböző társadalmi rangú képviselőit, férfiakat is és nőket is, s egész alakban lerajzolták őket. A viseletalbumok színes lapjain legnagyobb számban magyarok, szászok és románok szerepelnek, s mellettük néhány erdélyi szerb, görög, zsidó, örmény, török és anabaptista lakos is, s Erdélyben itt jelentek meg először a romák is, cigány megnevezéssel. Az elkészült vízfestményeket többnyire német, néhol latin felirattal látták el, azután a 18. században s még a 19. század első két évtizedében is tetszés szerint másolták, variálták. Új típusokat vettek fel, másokat elhagytak, s nincs közöttük két tel-

8.1-2. kép Erdélyi cigány férfi (1.) és asszony (2.) a British Library viseletkódexéből. The true & exact Dresses & Fashions of alt the Nations in Transylvania, 1700 után. Akvarell. London, British Library, Manuscript Collections

9.1-2. kép Erdélyi cigány férfi (1.) és zsidó kovács (2.). Képpár az Országos Szechényi Könyvtár viseletkódexéből, 18. század első évtizedei. Akvarell. OSZK Kézirattár, Quart. Germ. 892.

jesen egyforma. A nagyobb albumok közül hármat-hármat Budapesten és Nagyszebenben, kettőt Londonban, s egyet-egyet Bolognában, Grazban, Debrecenben és Bukarestben őriznek.

Mivel a viselet – különösen a feudális társadalomban – egy bonyolult társadalmi érték- és szokásrendnek kell, hogy megfeleljen, ezért megközelítő pontossággal jelzi viselője korát, társadalmi helyét és rangját éppúgy, mint származását, etnikumát, illetve azon belül akár egy kisebb

régióhoz való tartozását is. Egy sok képből álló erdélyi viseletsorozat a társadalom jellegzetes tükörképéül szolgál, ez adja különleges történeti forrásértékét. Meglepő, hogy hasonló 17-18. századi viseletalbumokat Közép-Európából máshonnan nem, csak Erdélyből ismerünk. Ebben fontos szerepet játszott, hogy a viseletképek összeállítását még az 1660-as években az erdélyi szászok kezdeményezték. Előzménye egy Franciaországban tanuló erdélyi szász ifjú, Lorenz Töppelt/Toppeltinus 1667-ben Lyonban latinul kiadott, Erdélyt bemutató munkája, amellyel a Habsburg-ellenes nyugati koalícióban többször szerepet vállaló fejedelemséget és lakóit kívánta megismertetni. Ez a tizenkét szász, magyar és román viseletet ábrázoló metszet az erdélyi viseletsorozatok kezdete volt, s a rajzokat hozzá egy nagyszebeni festő készítette. Az 1690-es évek táján már mintegy hatvan viseletképre bővült a sorozat, amelynek két legkorábbi példánya Erdélyből került Nyugatra. Abból, hogy e viseletkódexek egy része ma is külföldön van, s a magyarországi és erdélyi példányok több darabját is onnan vásárolták vissza, úgy tűnik, hogy nagyrészt a külföldi érdeklődés kielégítését szolgálták. Népszerűségüket talán annak köszönhették, hogy a török kiűzése idején az európai hatalmi egyensúly átalakulásában Európában egyre fokozottabb figyelem irányult Erdélyre, amely a Habsburg-fennhatóság alatt is szerette volna megőrizni önállóságát s benne a vallások szabadságát. A fejedelemség politikai elitje például III. Vilmos angol király támogatására is számított ebben, Anglia konstantinápolyi követének, Lord William Pagetnek tevékeny részvételével. Ő úgy kerül a történetünkbe, hogy 1702-ben állomáshelyéről Erdélyen keresztül tért vissza Londonba, méghozzá egy erdélyi viseletalbummal. Ez az album (pontosabban annak egy egykorú, már Angliában készült másolata) Londonban fenn is maradt (ezt adtuk ki facsimilében Jankovics Józseffel és Várkonyi Ágnessel), s a kutatás során az egyik legkorábbi példánynak bizonyult. Együtt egy másik, de csak töredékes formájában ismert párjával, amelyet viszont báró Ferdinando Marsigli, tudós bolognai polihisztor, a Habsburgok szolgálatában álló magas rangú katona vitt magával az 1690-es években Erdélyből, ahol térképeket készített. Tudós érdeklődése kiterjedt Erdély természeti értékeire éppúgy, mint lakóira. Erdély népeiről (köztük a cigányokról is) szerzett megfigyeléseit és tapasztalatait egységes rendszerbe – lakhely, nyelv, vallás, tevékenység – foglalta. Az erdélyi cigányok két legrégebbi ábrázolása azonban csak az angol követ albumában szerepel, képünket is onnan választottuk. Az erdélyi viseleteket megörökítő nagyszebeni festők az erdélyi cigányság legjellegzetesebb képviselőiként egy üstfoltozó, kissé szakadt öltözékű cigány férfit *(8.1. kép)* és egy színes ruhás, jól öltözött aszszonyt *(8.2. kép)* mutattak be, aki a párja által kovácsolt tűzszerszámát értékesíti. Ők képviselik majd több mint egy évszázadon át csaknem minden viseletalbumban az erdélyi romákat, s lettek képi megjelenítői az etnikai, vallási, nyelvi, társadalmi tagozódását és öltözetüket illetően is sokszínű, multikulturális Erdélyben. S ha a viseletalbumok összeállításánál a társadalmi hierarchiát is érzékeltetni kívánták, mint a Széchényi Könyvtár egyik viseletalbumában, a cigány férfi a sor legvégére került – egy erdélyi zsidó társaságában *(9.1-2. kép).*

Elmondhatjuk tehát, hogy a legkorábbi cigányábrázolások Justus van der Nypoorttól kezdve a 17. század végi, Erdélyből elszármazott viseletalbumokon át egészen a 18. században másolt ismert ábrázolásokig, bár jellemzőnek ítélt élethelyzetekben, foglalatossággal, illetve pénzkereset közben mutatták a cigányokat, egyik esetben sem muzsikus tevékenységgel jellemezték őket. (A 19. század elején a Bécsből Nagyszebenbe települt Neuhauser festőfamília egyik tagja újrafogalmazza majd az erdélyi viselettípusokat. Ebben már szerepel egy cigányhegedűs, de feltehetően még abból a létformából, amikor a falu cigány kovácsa, ha kellett, cigányhegedűsként is tevékenykedett.)

II. A 18. század – a magyarországi cigány muzsikusok felfedezése és növekvő elismertségük

Bár a magyarországi és erdélyi művészetben az ország népeit ábrázoló 17. század végi képegyüttesek, amelyekben a cigányok is helyet kaptak, még a 18. század közepén is jelen vannak a vizuális térben, a cigányábrázolások műfajában egy teljesen új forma jelenik meg: a cigány muzsikusokról készült ábrázolásoké. Magyarországon született képi téma ez, hazai igény hívta életre, s végig a 18. században, de még a 19. század első évtizedeiben is ez lesz a hazai cigányábrázolások

szinte kizárólagos formája. A Rákóczi-szabadságharc utáni békét hozó évtizedektől, az addig a társadalom peremére szorított cigányságból kiválik egy réteg, a cigány muzsikusoké, s különleges zenei előadásmódjukkal, a közönségükkel kialakított intenzív kapcsolat keretei közt egy évszázad alatt megszületik a magyar nemzeti identitás máig élő fontos zenei eleme: a verbunkos-zene ritmusára, előadásmódjára épülő muzsika.

Sok összetevőjű történet ez, a magyar kultúra egyik legizgalmasabb fejezete. Bár cigány zenészek virtuóz muzsikájáról szól, mégse csak a zenetörténetre tartozik. *De tartozik-e a művészettörténetre?* Noha a folyamat maga nem művészettörténeti jellegű, annyiban igen, hogy ha a műalkotások egy adott kor emlékezetét, érzéseit, elfogultságait hordozzák, vagy éppenséggel azt kísérik, sőt reprezentálják, akkor ez a folyamat a műalkotáson keresztül is értelmezhető lesz, ami hozzásegít minket ahhoz, hogy közelebb jussunk a megértéséhez. Mivel ezt a folyamatot csak a 19. század első feléig kísérik az egységes narratívába rendezhető képzőművészeti alkotások, bemutatásukkal, elemzésükkel én is addig követem a történetet. Székfoglalómnak ebben a második részében művészettörténészként, főként műalkotásokból kiindulva teszek rá kísérletet, de néhol, jelzésként, rövid zenei példákkal is élek.

Az 1720-as évek elejétől egyre többször találkozunk a magyarországi forrásokban cigányzenekarokkal, akiknek szerepe, elismertsége is változóban volt ekkor a hazai zenei életben. A hely, ahol színre léphettek, s ahol szereplésük nagyobb visszhangot keltett, elsősorban a kastélyok világa volt, akár szabad térben. A béke évtizedeiben a főúri életforma meghatározó keretét az európai művészeti gyakorlatnak megfelelően az új típusú kastélyok adták, amik egyszerre jelentették a reprezentáció terét és a társas szórakozások színterét. Ekkor épült Eszterháza (akkor még Süttör) középső traktusa, Pozsony környékén a cseklészi Esterházy-kastély, míg a szomszédos Magyarbélen Csáky Imre kalocsai érsek, pozsonyi prépost nagyszabású kastélya. Ezekben kapott fontos szerepet a zene, aminek részeként, különböző szerepben és alkalmakkor a cigánymuzsikusok is megjelentek, köztük a tán elsőként híressé vált Barna Mihály cigánymuzsikus.

Barna Mihály cigánymuzsikus, Csáky lmre udvari zenésze

Az új típusú kastélyok építtetői közül az évekig Rómában tanult Csáky Imre bíboros, kalocsai érsek számára az 1720-as években a zene lett a főúri, főpapi reprezentáció egyik legfontosabb eleme. Zenepártolását nemrég dolgozta fel a zenetörténész Sas Ágnes, s tőle tudjuk, hogy nagy létszámú udvari zenekart tartott fenn, a zenészek jól megkülönböztethető három csoportjával. Ezek egyike a trombitások, akik az ünnepélyes ki- és bevonuláskor éppúgy zenéltek, mint az egyházi szertartásokon, a másik csoport az érsek képzett, hangszeres muzsikusokból és énekesekből álló együttese volt, ők miséken, valamint az érsek pozsonyi palotájában és vidéki kastélyában is játszottak, s harmadikként – ami teljesen új a főúri zenei struktúrában – a Csáky által foglalkoztatott magyar zenészek, élükön egy virtuóz cigánymuzsikussal, Barna Mihállyal. Az érsek Szepes megyei birtokáról, Illésfalváról származó hegedűshöz négy-öt tagú banda tartozott, szintén falubeliek, de egyedül ő volt cigány. A magyar zenészek természetesen magyaros muzsikát játszottak születésnapok, névnapok alkalmából, valamint a főúri környezetben megtartott lakodalmakon is. Olyan sikerrel, hogy a pozsonyi és Pozsony környéki kastélyokban lakó főúri családok, így az Esterházy, a Károlyi és a Pálffy grófok néha kikérték az érsektől magyar muzsikusait, ő pedig szívesen rendelkezésükre bocsátotta zenekarát.

Barna Mihályt az 1720-as évek elejétől haláláig, 1731-ig említik a levéltári források. De emlékezetét még évtizedekkel később is őrizték abban az 1720-as években játszódó történetben, amely szerint őt is meghívták muzsikálni az evangélikus nemesi család, a Radvánszkyak által rendezett egyik lakodalomba. Ez önmagában is jelzi, hogy kiváló hegedűtudásáról szűkebb környezetén túl is ismert volt. S hogy erre rá is szolgált, azt az a történet mondja el, amelyet szereplése után közel félévszázaddal később, 1776-ban jegyeztek fel: „Muzsikájával és kiváló előadásmódjával Barna nagy tetszést aratott a nagyurak közt. (...) Amíg (...) őeminenciája, a (...) kardinális udvarában élt, egyszer egy nemes Radvánszky családtag esküvőjén tizenkét jóhírű cigánymuzsikus közt olyan játékot produkált, hogy mindenkit messze maga mögé utasított. Ezáltal nyerte el azt a lehetőséget, hogy ott, ahol művészetét oly derekasan bizonyította, emléket állítsanak neki. Egy hozzáértő festő hamarosan meg is festette őt egész alakban, a Csáky grófok libéri-

ájában ábrázolva. A képmáson jobboldalt felirat adta meg a nevét, »Barna Mihály«, balra pedig az igen nagy elismerést jelző »Magyar Orpheus« titulust. E festmény mind a mai napig ott látható Radvánszky János úr radványi kastélyában, közvetlenül a bálterembe felvezető lépcső mellett."

Maga a festmény sajnos nem maradt fenn, emlékezetét csak ez a történet, illetve a kép leírása őrizte meg. De még ez is információk egész sorát hordozza. Az egyik, hogy Barna Mihály a sikerét egy lakodalomban aratta, amelynek zenével kísért, egymásra épülő szokásrendje, érzelmekkel teli menyasszony-búcsúztatókkal, esküvői táncok egész sorával megannyi alkalmat kínált egy cigánymuzsikus számára, hogy tudását árnyaltan mutassa meg. A másik fontos információ, hogy a radványi kastély festményén Barna Mihályt a Csákyak libériájában, vagyis alkalmazotti formaruhájában ábrázolták. A főrangú, akár uralkodói reprezentációban az udvari muzsikusoknak készíttetett egyenöltözet maga is a reprezentáció része és eszköze volt. Ilyet viselt Eszterházán a hercegi udvar ifjú karmestere, Joseph Haydn is a legkorábbi, 1766 táján festett képmásán (elpusztult a második világháború végén). Barna Mihály és Joseph Haydn „udvari muzsikus libériában" karakterű portréja azonban csak tipológiai szempontból mutat hasonlóságot, mert társadalomtörténeti nézőpontból egy világ választja el őket egymástól. Haydn esetében a libéria viselése a kor udvari zenészeinek szokásos protokollját tükrözi, a cigánymuzsikus Barna Mihály esetében azonban ez a társadalmi kiemelkedés jól látható jele, tudásának, megbecsülésének kifejezője. Csáky érsek magyar zenészeinek prímásaként pedig arra is lehetősége volt, hogy a tanult zenészekből álló udvari együttes vonásainak játékát, technikáját, zenekarának effektusait, összhangját hosszú időn át megfigyelje, eltanulja, alkalmazza. Saját tehetsége, s az így megszerzett tudás és tapasztalat emelhette őt hegedűjátékában kortársai fölé. Ennek volt visszajelzése már önmagában is a radványi kastélyba festett portré, amit különlegessé s egyben megtisztelővé tesz, hogy egész alakban készült, de még inkább az, hogy a kiemelkedő tehetségű cigánymuzsikust a görög mitológia csodás képességű zenészével állították párhuzamba, s őt képmásán „Magyar Orpheus"-nak nevezték. Úgy gondolom, hogy a kép megrendelése s vele az Orpheusz-párhuzam a kastély urához, Radvánszky Jánoshoz (1666–1738) köthető, aki II. Rákóczi Ferenc egykori bizalmi embere volt, Zólyom megyei alispán és országgyűlési követ. A magyar irodalomtörténet úgy tartja számon őt, mint költőt, aki verseibe szívesen vonta be az antik mitológia szereplőit, akár saját élet- és vershelyzeteinek párhuzamaként is. Ez az alkotói karakter rokonítja őt a Barna Mihály-képmás feltételezett megrendelőjével.

Barna Mihály virtuóz cigányhegedűs egész alakos portréjának elkészíttetése nagy változást jelent a magyarországi cigányok ábrázolásában. Új elem ebben a történetben, hogy Barna zenei tudásától, virtuóz játékától elbűvölt arisztokrata közönsége képzőművészeti alkotással kívánta alakját megörökíteni. Rendkívüli gesztus volt ez, tán az első, hogy egy cigány embert, egy roma férfit személyében, individuumként festenek meg, s a képet egy rangos nemesi família rezidenciájában őrzik. A közösségi emlékezet látható jele ez a képmás, amelynek létezése s a hozzá kapcsolódó történet addig őrizte ábrázoltja emlékezetét, amíg azt 1776-ban németül nyomtatásban is közzétették. Nem tudjuk, hogy a 18. században készült-e még ilyesfajta kép Magyarországon, de egy hasonló gesztusra, egy cigány virtuóz zenész arcképének elkészítésére még egy jó évszázadot kell vámi. Ez Bihari János képmása lesz majd, s az ábrázolt, úgy gondolom, nem függetlenül Barna Mihály képmásától, az „Orpheus" titulust is megörökli/megkapja majd.

Huszárok és vérteskatonák táncmulatsága a szabadban cigány és zsidó muzsikusok zenéjére, 1760-as évek

Barna Mihály zenei tehetségét portréja tette emlékezetessé, ami azonban elpusztult. Biztos, hogy az idő a hasonló ábrázolásokat is jócskán megrostálta. A témát kutatva a kérdés számomra az volt, hogy a ránk maradt cigánymuzsikus-ábrázolások alapján vajon lehet-e olyan narratívát megalkotni, amely segít abban, hogy – bevonva az írásos forrásokat és a kultúra területén bekövetkező változások jeleit is – a művészettörténet eszközrendszerével bemutassuk a magyarországi cigányok, s különösen a muzsikus cigányok iránti növekvő érdeklődés, az elismerés és az elfogadás folyamatát. A következő ismert, cigánymuzsikusokat ábrázoló festmény Barna Mihály kora után három-négy évtizeddel később készült. Egy északkelet-magyarországi, nagyméretű (170 cm széles), reprezentatív kép szabadtéri táncmulatságot ábrázol, rajta két csoportban katonák és magyar ruhás lányok ropják a táncot, s mindkettőnek külön banda muzsikál *(10. kép).* A magyar hu-

10. kép Lieb Ferenc (műk. 1758–1788): Huszárok és vérteskaconák tá1mnulatsága a szabadban cigány és zsidó muzsikusok zenéjére, 1760-as évek. Rimaszombat, Gemersko-malohontské Múzeum

10.a és 10.b kép Részlet

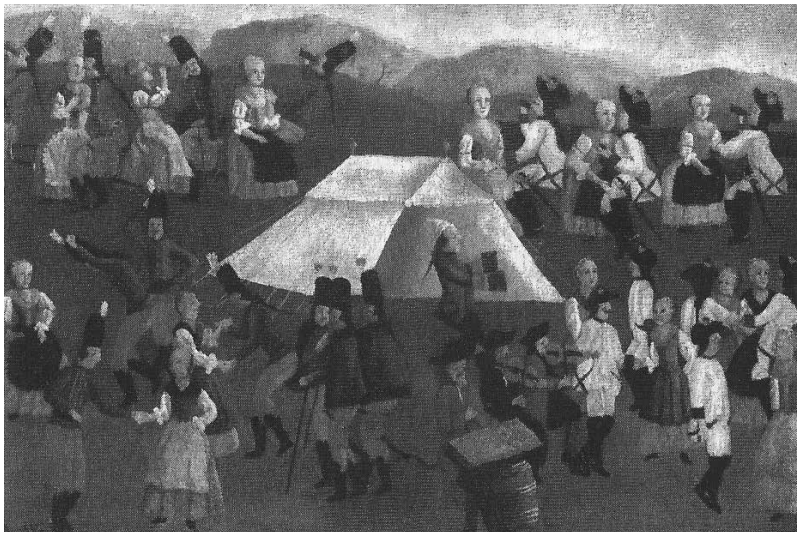

szároknak háromtagú cigányegyüttes *(10.a. kép),* a jobbra lévő vértes katonáknak, régi nevükön „vasas németeknek" pedig három zsidó muzsikus *(10.b. kép)* húzza. A tábori jelenet távolról a németalföldi zsánerképeket idézi, azok művészeti hagyományából nőtt ki, ezért műfaji elődjeként érdemes egy 1600 körüli festményt felmutatni, a nagy Brueghel fiától, idősebb Ian Bruegheltől *(11. kép).* Ez hasonló megoldásban németalföldi parasztokat vagy polgárokat ábrázol, akik saját zenészeik játékára két csoportban kétféle táncot járnak. Az erdőszélen itt is jelen vannak a cigányok, csoportjukban a már sokat említett képi toposz, egy jósoló cigányasszony tűnik föl. A magyarországi kép szignálatlan és datálatlan, készítési idejét stíluspárhuzamok alapján az 1760-as évekre tesszük. Már 1882 óta a rimaszombati múzeumban őrzik, ahová a közeli Uzapanyit község kastélyából a Szentmiklóssy család adományaként került be.

A kép több szempontból is különlegesnek számít. A 18. századból ez az első és egyetlen ránk maradt közép-európai festmény, amely egy hazai, sokszereplős táncmulatságot ábrázol, zenélő cigányzenekarral és zsidó muzsikusokból álló együttessel. Különleges társadalomtörténeti nézőpontból is, mivel először jelenik meg rajta valóságosan, képi formájában az, hogy a cigányságból és a zsidóságból, a társadalom peremére szorult két népcsoportból kivált egy meg felelő képességgel rendelkező réteg, amelyik rátalált a többi társadalmi cso-

11. kép
ld. Jan Brueghel (1568–1625): Falusi ünnepség (részlet), 1600. The British Royal Collection

port által nem vállalt feladatra, arra, hogy új hangzású szórakoztató zenével szolgáljon a paraszti, városi vagy akár nemesi rangú közönségnek. Bár a táncmozdulatokból kikövetkeztethető, hogy a két muzsikus banda itt különböző zenét játszik, a cigánymuzsikusok a huszároknak gyorsabb ritmusban húzzák, amire a legények virtuóz táncfigurákat mutatnak be, szemben a vasas német katonák kötött páros táncával, melynek lassabb ritmusához muzsikálnak a zsidó zenészek. Írott forrásokból azonban tudjuk, hogy mindkét zenész formáció ismerte a divatos európai táncok zenei repertoárját is, hogy Csokonai *Dorottyá*jához nyúljak vissza: tudtak francia táncokat, lengyelt, stájerest, galoppátát, mazurkát, valcerest, szinte mindent, amit közönségük kívánt tőlük.

A festmény témaválasztása, figuráinak markáns hazai karaktere olyan szokatlan a 18. századi magyarországi mecenatúrában, hogy erős megrendelői kötődést feltételezhetünk a téma iránt, erre mutat a kétféle tánc és két muzsikusbanda egy képen történt ábrázolása is. Az érdeklődés ezzel együtt nem egyedi: az 1760-as években Gömörben és a szomszédos megyékben több nemesi famíliában újra meg újra elismerő kontextusban tűnnek föl cigánymuzsikusok. Növekvő népszerűségüket írások és képi ábrázolások egyaránt jelzik. A rimaszombati festményre több mint negyven évvel ezelőtt találtam rá az ottani múzeum raktárában, s 1987-ben közzé is tettem, ismeretlen festőjét azonban csak jóval később sikerült meghatároznom. Azután, hogy 2019-ben megjelent Jávor Anna kitűnő monográfiája az 1760 körüli évektől három évtizeden át Északkelet-Magyarországon működő rokokó festőről, Lieb Ferencről. Az életmű-feldolgozás által lett a festőnek életrajza, tevékenységi köre, festészeti oevre-je, művészi karaktere, s kirajzolódott az őt foglalkoztató megrendelők köre is, akik közé a rimaszombati kép Szentmiklóssy családból való megrendelőjét is sorolom. A régióban élő és dolgozó Lieb Ferencet a Máriássy, Forgách, Andrássy, Patay családok is foglalkoztatták, de találhatók munkái kegyúri és szerzetesrendi templomokban, s dolgozott városi és falusi megbízók számára is. Meglepő, de nem tudjuk, honnan jött Magyarországra, s hol sajátította mesterségét. Nem volt akadémiai végzettsége, de technikailag jól képzett, az európai festészeti hagyományokban tájékozott és a mozdulat-beállításokkal jól karakterizáló festőként jelenik meg művein. Fő műve a rokokó edelényi kastély kifestése, ahol újabb cigánymuzsikus-ábrázolásával találkozunk.

A ritka témájú rimaszombati kép esetében fölmerülhet a kérdés, hogy vajon a festő ecsetjét gazdag fantáziája vezette-e, vagy a táncmulatság ábrázolásában bizonyos fajta hitelességre törekedett. Hogy ezt eldöntsük, arra egyfelől a táncoló katonák jellegzetes viselete, másfelől a magyar huszárok tánca kínálkozott elemzésre. A huszárviselet megörökítése nemcsak színben, de olyan részletekben is pontos, mint a tarsolyukon feltűnő Mária Terézia-monogram vagy a huszárcsákót díszítő rangjelző tollbokréta (a fehér a közlegényeké, a fehér-piros a rangot viselőké), de hasonlóan minuciózus a Habsburg Birodalom másik lovas katonaságának, a magukat a keresztes vitézek utódainak valló vasas németek fehér viseletének ábrázolása is. Ez azt is jelenti, hogy a cigánybanda és a zsidó muzsikusok együtteséről festett kép maga is hitelesnek tekinthető *(10.a-b. képek)*. Mégis, ha a bemutatott műalkotások kapcsán valamilyen módon érzékeltetni szeretnénk, hogy milyen lehetett a cigánymuzsikusoknak hírnevet és növekvő elfogadást hozó zene és előadásmód, a legjobb, ha az zenei példák, párhuzamok és hatások révén történik. Miután ez nem az én szakterületem, a Zenetudományi Intézetbeli zenetörténész és tánctörténész kollégáim együttgondolkodását és segítségét kértem ebben. A rimaszombati képhez a táncfolklorista Felföldi Lászlóét, hogy a mozdulaokból visszakövetkeztetve keressünk példát arra, miként jelent meg cigányzenének és huszártáncnak az 1760-as években megfestett szcénája úgy két évszázad-

dal később, ma, az erdélyi – már filmezéssel kísért – tánchagyományban. A gyűjtést és a felvételt 1969-ben Martin György, Kallós Zoltán és munkatársaik készítették Kalotaszegen, Türén, s a Zenetudományi Intézet Filmarchívuma őrzi, ahol a nyilvántartásban „csárdás és szapora" megnevezés áll. (Itt film következik, kb. 1 perc, párban a festménnyel, mintha ők is erre járnák.)

Úgy gondolom tehát, hogy a párhuzam nagyon is áll, ugyanezt a karakterű táncot festette meg a festő. Amikor Martin Györgynek megmutattam a képet, felajánlotta, hogy ha közzéteszem, szívesen írna róla a tánc szempontjából, arról, hogy milyen információkat hordoz 1760 környékéről a magyar táncról, mert nincs más, ehhez hasonló forrás: ez a legkorábbi emléke egy ilyenfajta cigánytánc és egy ilyenfajta huszártánc ábrázolásának. Sajnos Martin György, mielőtt ezt megtehette volna, meghalt, úgyhogy én csak az emlékére készült Festschriftben tehettem írásomat közzé, az alakját méltatva – és most is felidézem munkásságának jelentőségét.

Czinka Panna emlékezete

A rimaszombati képet követő újabb hazai cigánymuzsikus-ábrázolás szintén Lieb Ferenc alkotása, de már egy emelkedettebb műfaj: a Borsod megyei edelényi kastély mennyezetképének része *(12.1. kép)*. A festő 1769 őszén kapta a megbízást a Borsod megyei Edelény kastélyának emeletén egy hat szobából álló reprezentatív teremsor freskóinak elkészítésére, amit 1770-ben fejezett be.

A kastélyt a császári hadsereg francia származású, itt megtelepedett tábornoka, Jean-Francois L'Huillier építtette, belső díszítését pedig a grófi család harmadik generációjába tartozó Forgách Ludmilla és férje, Esterházy István készíttette el az 1760-as években. A grófi házaspár ambícióit jól jelzi, hogy a hétéves háborúban résztvevő, de a katonaságtól visszavonuló férj, Esterházy István a Borsod megyei főispáni tisztséget célozta meg (nem érte el), a feleség, Forgách Ludmilla pedig Mária Terézia csillagkeresztes dámájának rangját (ő elérte).

Amint Jávor Anna kismonográfiája bemutatja, Lieb Ferenc festői hangvételére - megbízói igényeinek megfelelően – a tudós emblematizálás, a mitológiai párhuzamok alkalmazása, formavilága jellemző. A hagyományos kastélykultúra különböző funkciójú tereit, mind külön az úr és külön a grófné lakrészeit, a közös élet színtereit a festő a helyiségekhez illő falképekkel díszítette. Ezek túlélték a már a 20. század elejétől eredeti funkcióját vesztett kastély hányatott sorsát, s ha sérülten is, rongáltan is, de megmaradtak, a belső terekben egyedüli őrzőjeként a rokokó, késő barokk kor arisztokrata életvitelének.

A fogadóterembe Lieb a négy évszakot festette meg, a nagy ebédlő festett erkélye mögé pedig uraságok kedvteléseinek idilli jeleneteit, közelebbről is mutatom az önfeledten hintázó kisasszonyt *(12.2. kép),* valamint egy vadászatot *(12.3. kép)*. Az uraságí hálóteremnek a mennyezetére pedig egy idősödő grófi. pár került, akinek mesterkélt testtartással megjelenő párosa maga a hamisítatlan

12.1-5. kép Edelény, Esterházy-Forgách-kastély, Lieb Ferenc (műk. 1758-1788) falképei:

12.1. kép Ebédlő, Lieb Ferenc falképe, 1769-70.

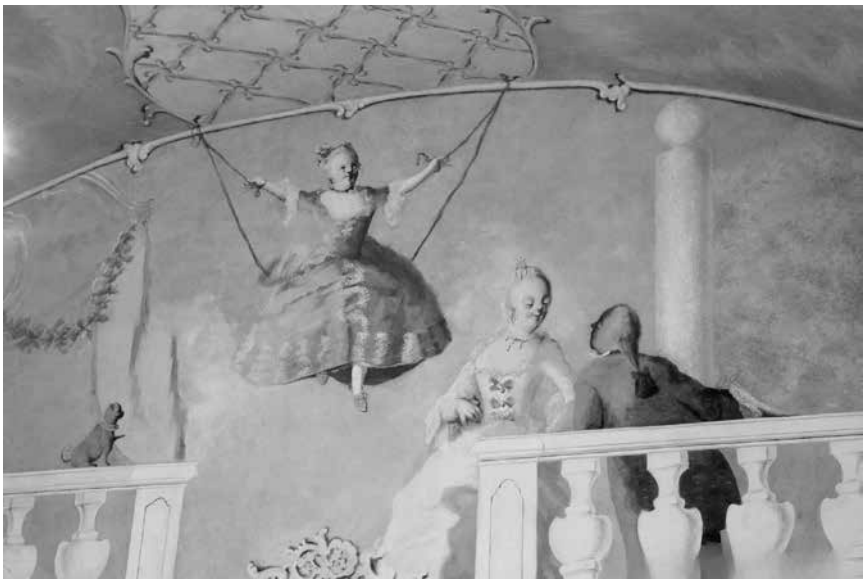

12.2. kép Hinta, Lieb Ferenc falképe, 1769-70.

12.3. kép Vadászat, Lieb Ferenc falképe, 1769-70.

méltóság és elegancia *(12.4. kép)*. Ide tétette a képi programot megtervező megrendelő, Forgách Ludmilla grófnő a cigány hegedűs alakját, aki már nem a táncoló katonáknak zenélő mezei muzsikus cigányok közül való, hanem feladatához és környezetéhez méltóan veres nadrágot, sárga sarkantyús csizmát, ezüstgombos mentét viselő muzsikus, akinek öltözete a leghíresebb cigányegyüttesek tagjaiéhoz hasonló ilyen öltözetet visel. Értelmezéséhez közelebb juthatunk, ha azt is vizsgáljuk, milyen szöveg – akarom mondani, képi – környezetben jelent meg a kastély festett dekorációjában. Muzsikusként előkelő uraságok oldalán egy kastély képi reprezentációjában megjelenni teljesen új szerep egy cigány hegedűs számára.

A falképsorozat előkelő szereplői nem azonosíthatók be, inkább csak a társadalmi rangjuknak és szerepüknek jellegzetes karakterei. Az edelényi falképen a grófi pár balján az ifjú cigánymuzsikus hegedül, jobb oldalukra pedig Lieb Ferenc egy jól öltözött, rokokó kalapot viselő, pipát szívó, vidám, nevető arckifejezéssel ábrázolt asszonyt festett *(12.5. kép)*. Szerepe a rezonőré, arckifejezése tán az enyelgő grófi párra utal, szájában a pipa viszont egyértelműen a fiatal cigány hegedűssel köti össze. Az azonosított személy pedig nem más, mint a 18. század legismertebb cigányprímása, a legendás Czinka Panna, aki hegedűjátékával Gömörben és a környező megyékben páratlan népszerűséget vívott ki magának. Feltételezett meghatározása Lieb monográfusától, Jávor Annától származik. Azonosítását megkönnyítik az 1772-ben meghalt Czinka Panna halálára disztichonokban írt latin nyelvű versek, amelyekben művelt nemesi közönsége emlékezik meg róla, kinézetéről, testi adottságairól, zenei virtuozitásáról.

Czinka Panna latin búcsúztató versei (1772) magyarul

Zenei virtuozitásáról

Stájer-módi zenét vágytál, vagy németet éppen,
vagy tán melyet a frank kedvel? – A mestere volt!
Ám legszebben e nő a magyart játszotta – ma is még
szint' belesajdul a szív – s húzta varázslatosan.
Mit szaporítsam a szót? Folyamok sodrása megállt és
sziklák táncoltak, hogyha e nő muzsikált.
Híre ezért járhatta be földünk. Benne, amíg élt
korszaka főnixét látta az emberiség.
Ó, sebes ujjai mint szaladoztak végig a húron,
Főbusznak volt ily mesteri gyors keze csak!
Többnyire füstöt szított hegedülvén, mert igen ízlett

néki pipája, amíg húzta a karcsu vonót,
Csak pipafej nélkül harapott rá, kurta szopókán,
hogy ne zavarja a szár, míg sebesen muzsikál.
Ő maga volt prímás – fia, férje meg ő alakított
két-vagy hármasban nagyszerü kis-zenekart.

12.4. kép Urasági hálóterem mennyezetképe.
Czinka Panna és grófi pár cigány zenésszel,
Lieb Ferenc falképe, 1769-70.

12.5. kép Urasági hálóterem mennyezetképe.
Czinka Panna képmása, Lieb Ferenc falképe, 1769-70.

Himnikus a vers hangja, az elragadtatást kifejező a tónus, kortárs dokumentumként őrizve meg a csodálatukat. Közösségi identitás formálódik itt latin nyelvű alkalmi versekben, hogyan lett ez a zene Czinka Panna közönsége identitásának részévé.

A testi kinézetéről szóló vers pedig azt is egyértelművé teszi, hogy a falkép őt mutatja, egyfajta rokokó karakterkép alapján.

Testi kinézetéről
Testre kövér volt ő, termetre középmagas éppen,
torka a strúmától duzzadozott feszesen.
Arca olyan, mint más etióp nőké odalent, a
forró trópusokon, ősei földje ölén.
Ám ez a szín inkább kedvessé tette s csinossá,
s még ha koromfekete, vajh ki törődne vele?
Lám, a rigónak is elnézed tollát ha sötét is,
hogyha füledbe hatol bájteli zengzete épp.
Hóragyogásu, fehér fogsort rejtett e sötét száj,
túlcsillogta e fog ind elefánt agyarát!
Öltözetét bátran hordhatta akármilyen úrhölgy,
mindig úriasan járt, elegáns-kecsesen.

Sírfelirata
Czinka Panna, vonóművész, az egekben is ismert,
itt nyugszik, s anyaként élete mégis örök.
Ím, ki elolvasod ezt, könyörögj, hogy hamvai nyugtot
leljenek itt – ennyit kér e rövid felirat.
Asszony szült engem, s asszonykényt szültem örök hírt,
hírem örökké él, holt csak ez asszonyi test.
Édesanyám csak a puszta halált testálta reám – ám
én eleven nevemet hagyhatom itt örökül.
(Valamennyi fordítás: Magyar László András)

Nem kétséges, az edelényi falkép Czinka Panna alakját idézi meg közönségének s nekünk is, ám nem annyira portréként, hanem inkább rokokó karakterkép módján.

Kortársa volt a festőnek a verseket 1776-ban leközlő szepességi evangélikus lelkész, Augustini ab Hortis Sámuel, aki Wittenbergben és Berlinben is folytatott tanulmányokat, majd életét nagyrészt a Szepességben élte le. Ő írta le Czinka Panna származását, élettörténetét, a hegedűjátékban megszerzett tudását, életmódját, elismertségét, páratlan sikereit, s mindent, amit róla tudunk, egyes egyedül neki köszönhetjük. Nem Czinka Panna-életrajzot írt, hanem 1776-ban egy kisebb könyv terjedelmű cikksorozatot a cigányságról, s írása bécsi, de magyaroknak szánt német nyelvű folyóiratban, az *Allergnädigst privilegirte Anzeigen*ben jelent meg. Ennek egy részlete a Czinka Panna-életrajz és mellékletei. Augustini Sámuel első volt Európában – nagy szó ez –, aki a cigányokról előítélet nélkül tudott írni, s a tudós szisztematikusságával foglalkozott eredetükkel, szokásaikkal, életmódjukkal, ruházatukkal, hibáikkal és erényeikkel, s szembement azzal a sok előítélettel, amelyekkel róluk vélekedtek. Az 1770-es évek Európájában, mint Reinhart Koselleck írja, a világ fejlődése számára „új elvárási horizontok" *(Erwartungshorizonten)* jelentek meg az európai politikában és gondolkodásban is. Augustini Sámuel is a felvilágosodás gyermeke volt, hitt abban, hogy a kormányzatok segítségével, a neveléssel társadalmi felemelkedésük elősegíthető. Külön foglalkozott a hazai, kiemelkedő cigánymuzsikusokkal, páratlan sikereik, különleges elfogadottságuk a cigányok tehetségének, kiművelhetőségének példái voltak.

Általa őrződött meg Csáky bíboros cigánymuzsikusának, Barna Mihálynak a története, ő írta meg Czinka Panna fejlődéstörténetét. Attól kezdődően, hogy a cigányhegedűs családba született leányt – amikor megmutatkozott tehetsége – gömöri földesura, Lányi János kísérletképpen rozsnyói városi muzsikusokhoz adta tanulni, s oly kiváló tudást szerzett, hogy fiatalon cigányzenekart alakított. Férjhez adta egy kovácshoz, házat építtetett neki a Sajó partján, s előbb sógoraival, majd fiaival muzsikált. Oly nagy elismerést vívott ki a tágabb térségben is, hogy halála után hívei latin költeményekben emlékeztek meg nagyságáról. Augustini hármat közölt is belőlük – fentebb idéztem őket. Páratlan dokumentumok ezek a cigánymuzsikus és közönsége egymásra találásáról, a versek sokat elmondanak erről a folyamatról.

De hogy milyen muzsikát játszhatott, azt nem tudjuk, mint ahogy az eddig mutatott cigányábrázolásoknál sem tudjuk, hogy milyen muzsika állhatott mögöttük. Ehhez én ismét zenetörténész kollégához fordultam, Domokos Máriához, és ő ajánlott egy darabot az általa feldolgozott kéziratos *Barkóczi-kódex*ből. Ezt hallgassuk meg most.

Johann Martin Stock

Amikor Augustini Sámuel 1776-ban kiadta Czinka Pannáról életrajzát és a halála után róla írt emlékező verseket, Johann Martin Stock, az erdélyi szászként született magyarországi művész Esterházy Fényes Miklós udvarában dolgozott Eszterházán. Stock a 18. század egyik legkiválóbb hazai születésű festője és grafikusa volt, bécsi akadémiai tanultsággal. Átmenetileg Pozsonyban élt 1785-ig, és tagja volt a pozsonyi felvilágosult értelmiségi körnek. Érzékelve a cigánymuzsikusok növekvő hírnevét s muzsikájuk terjedő népszerűségét, 1778-ban hatlapos rézkarc-sorozatba fogott *(13.1-6. kép).* Barátja, Korabinszky Mátyás jegyezte föl róla, hogy a cigánymuzsikusairól híres Galántára utazott azért, hogy különböző zenei tevékenységükben lerajzolja őket. Stock „gondolkodó művész" volt – ez egy akkori fogalom –, a korszak modern művészeti ideáljának megfelelően, akinek birtokában volt Winckelmann könyve, s tájékozott volt arról is, hogy Svájcban Johann Kaspar Lavater az emberi arcok karakteréből próbálja meghatározni egyfajta tipológia szerint az emberi jellem és a lelki tulajdonság különbözőségeit. Stock a bécsi Akadémiáról ismert svájci művészbarátján keresztül felajánlotta Lavaternek, hogy akár száz rajzot is küld neki pozsonyi lakása előtt a piacra igyekvő emberekről, hogy Lavater azokat is használja fel munkájához. Galántai rajzai után nagy művészi gonddal fogott hozzá a cigány muzsikusokról készült rajzai rézbe metszéséhez. A század kis számú magyar *peintre-graveur*jei, azaz rézmetsző festői közé tartozott, s művei felkeltették a kortárs főrangú műgyűjtők figyelmét is; levonatait gyűjtötte Albert herceg, Magyarország akkor Pozsonyban székelő helytartója, az Albertina megalapítója, de megtalálhatók voltak az Esterházy Miklós herceg rajz- és metszetgyűjtésében is. Rembrandt rézkarcainak igézetében készült egyik lapja a kisbőgős cigányról lírai hangvételével tűnik ki. *(13.4. kép)* Stock a képeket egy Magyarország és Erdély népeit bemutató viseletsorozat nyitó darabjának szánta. Hatalmas változás ez a műfaj magyarországi történetében, amelynek 17. szá-

13.1-6. kép Johann Martin Stock (1742–1800): Cigány zenészek, in: Abbildungen verschiedener Jmvohner Ungarns und Siebenbürgens. 1. Folge, vom jemahligen Zigeunern, 1778-79. Rezkarc. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár

zad végi példáiban az erdélyi cigány a társadalmi rangsorban és a képek sorrendjében a legutolsó helyet foglalta el.

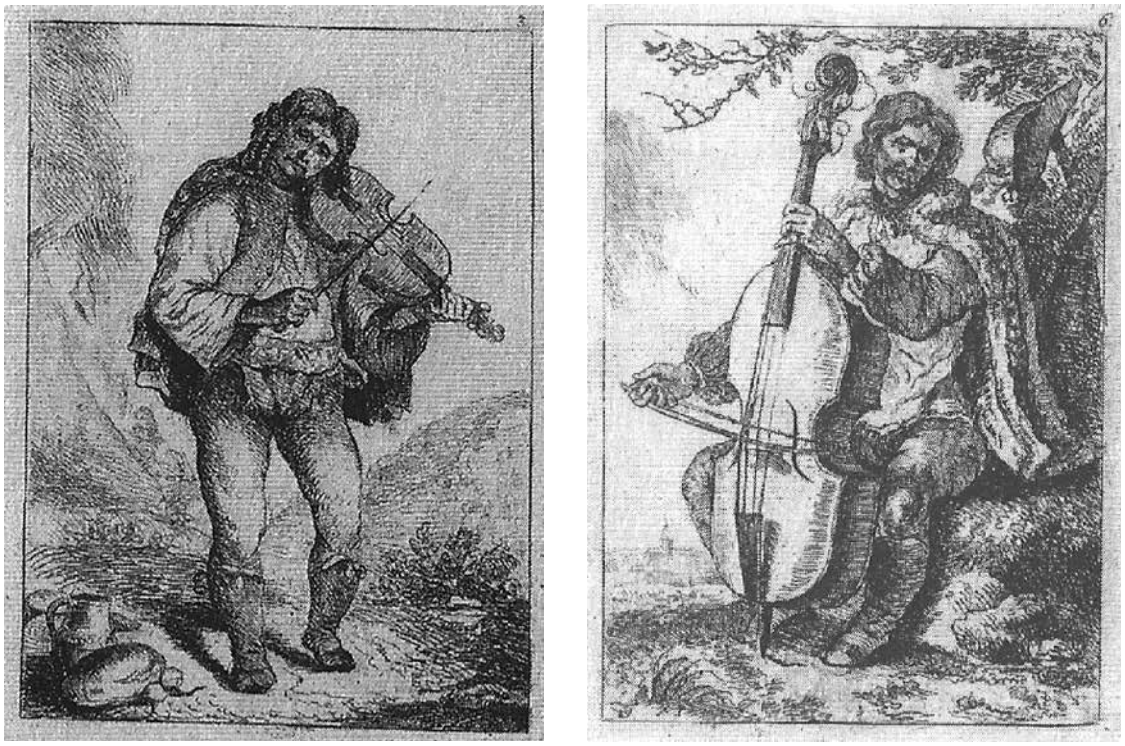

Stock életének különleges alkalma lehetett, hogy Esterházy Fényes Miklós udvarában Joseph Haydnnal egy időben működött, és hogy a hercegi udvar mulatsága idején alkalmasint cigánymuzsikusok is zenéltek. S ha a herceg akkor rendezett olyan nagyszabású kerti ünnepélyt, amelyre meghívták saját cigányzenekarukkal együtt a környékbeli falvakat parasztjait, hogy táncmulat-

ságukban az uraságok gyönyörködjenek, akkor az udvari karmesternek és a festőnek akár közös élménye is lehetett. Azokról a mulatságokról azonban nem készült rajz vagy festmény, a herceg halála után fia Esterházy Antal Sopron megyei főispáni beiktatásáról viszont igen, s az erről készült rézmetszeten már ott szerepel egy cigányzenekar. A rimaszombati olajfestmény után a 18. századból ez a második olyan ábrázolás, amely cigányzenekart ábrázol, itt prímással, kontrással, kisbőgőssel és egy cimbalommal együtt. Johann Martin Stock cigánymuzsikus-ábrázolásain feltűnő, hogy őket nem együttesként, hanem különálló alakokként ábrázolta. Ennek oka az volt, hogy amikor műfajt választott cigánymuzsikusai megjelenítéséhez, nem a zsánerkép műfajához fordult, hanem egy népszerű európai képsorozat típusához, amely a városi köznépet ábrázolta, amint általában kiáltásokkal kínálták portékájukat, s ezért a sorozat neve franciául *Les Cris de Paris,* Bécsben pedig *Kaufruf in Wien,* amelynek metszetei a bécsi Akadémián Stockot is tanító Johann Christian Brand rajzai után készültek.

Számomra a muzsikusokat megörökítő művészt, Stockot és Joseph Haydnt nemcsak az Esterházy hercegi udvar köti össze, de sokkal inkább az, hogy művészetükbe mindketten beemelték, szervesen integrálták a cigánymuzsikusok zenéjének rájuk tett hatását. Most hallgassunk meg Joseph Haydn C-dúr zongoratriójának *Rondó all' Ungherese* tételéből egy kis darabot.

Bihari János

„A 18. század utolsó harmadától kezdve a magyar nemzeti mozgalom a zenének – a nemzeti táncot kísérő hangszeres zenének – fontos szerepet szánt. Ennek hangzásban mindenekelőtt korszerűnek és virtuóznak kellett lennie; méltónak a híres magyar tánchoz és a nemzeti törekvések egyéb megnyilvánulásaihoz. A magasabb társadalmi körökben is érvényesülni kívánó zenészek ezzel a szereppel olyan lehetőséghez jutottak, mely egyetlen más nép szórakoztató zenészeinek sem adatott meg" – fejtette ki Sárosi Bálint, a Széchenyi István Művészeti Akadémián 2006-ban elmondott székfoglalójában.

Megszülettek azok az első rajzok és metszetek, amelyeken a cigányzenekarok önállóan, már önmagukért jelentek meg. llyen a Bikessy-Heinbucher József mérnökkari tiszt rajzait sokszorosító, 1816 után készült rézmetszetsorozat *(14. kép),* valamint egy másik, Petrich András generálistól *(15. kép)*. A cigánybanda ábrázolásában mindketten Stock sorozatából indultak ki.

Bihari János, az akkori leghíresebb prímás zenei életben vitt szerepét példázza, hogy ha külföldi vendégek jöttek Magyarországra, vagy ha nagy hadgyakorlatot tartottak itt, a nádor mindig Biharit és bandáját hívta muzsikálni. Zenéje és előadásmódja mély társadalmi megbecsültséget szerzett neki a művelt körökben is. Kazinczynak számoltak be pesti barátai, hogy amikor Berzsenyi 1810. március végén Pesten járt, mindenképpen Bihari muzsikáját akarta hallani, és amikor rátalált, barátait is odahívta, és ott hangzott el lelkesült mondata: „Bort ide, Te pedig, Bihari, húzd! Énnekem a muzsika, csak magyar nóta legyen, igen tetszik". És Kisfaludy Sándor is a maga megítélésében a cigányprímással példálózott Kazinczynak írott egyik levelében: „Én csak az vagyok a magyar poéták között, ami Bihari és Pityóka muzsikusok között".

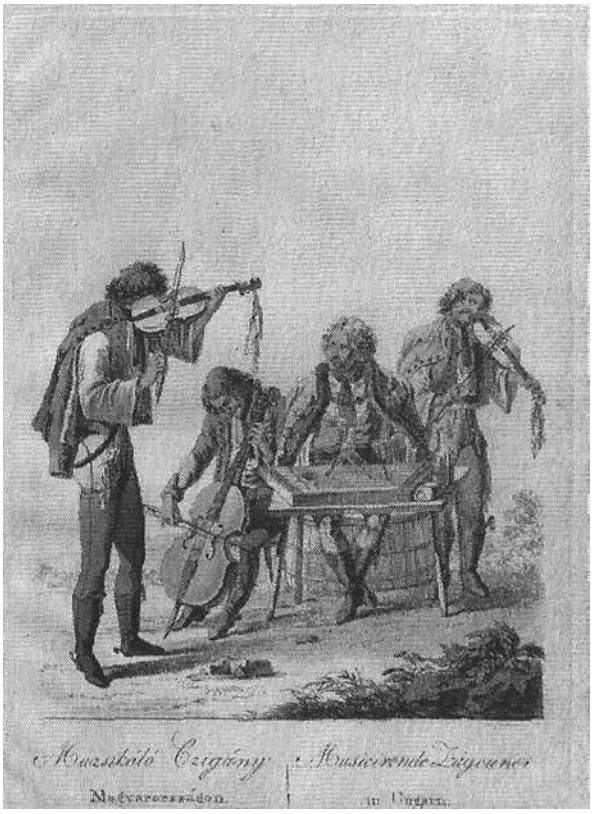

15. kép Petrich András (1765–1845): Cigányzenekar, 1820-as évek. Színezett tollrajz. MTA Könyvtár, Kézirattár

14. kép Bikessy-Heinbucher József (1767–1333) rajza nyomán Karl Beyer: Cigányzenekar, 1820. Színes nyomat. Néprajzi Múzeum

Sárosi Bálint így karakterizálta Bihari alakját: „Bihari volt a legnépszerűbb, nemcsak úgynevezett kompozícióiért, hanem elsősorban azért, mert cigányprímásként a magyar zenei hagyományt és a magyar közönséget ő ismerte a legjobban. Frissen komponált, divatos verbunkos darabok között a neki tulajdonítottban lehet a legtöbb magyar nyomot találni." Ebben a korban született meg és lett az írók közt népszerű az emlékmű-állítás gondolata, műalkotással megörökíteni az ország nevezetes alkotóit vagy eseményeit. Kazinczy barátja, Cserey Farkas 1816-ban Kazinczynak javasolta, hogy állítsanak emlékoszlopot Debrecenben Csokonai emlékezetére. Kazinczy nagy kedvvel foglalkozott emlékművek megtervezésével, és egy emlékoszlopra vésette volna az „et in Arcadia ego" szöveget. Az „Árkádiában éltem én is" gondolatra a debreceniek sértődötten reagáltak, mert nem ismerték az „Arcadia" szót, és a lexikonból azt olvasták ki, hogy jelentése „kietlen legelő" és a „marhák földje". Ebből lett a híres Árkádia-pör, Kazinczyék (a nyelvújítók) és a debreceni ortológusok vitája. Az emlékmű nem valósult meg. De ekkor már Rómában Canova környezetében, Thorvaldsen műhelyében ott dolgozott a fiatal szobrász Ferenczy István, aki még itthon elhatározta, hogy márványból szobrot farag Csokonainak, és magával vitt a már meghalt poétáról egy rézmetszetet. A zsinóros magyar ruhában ábrázolt Csokonai-mellszobor visszhangot keltett a műtermet látogató előkelőségek – köztük József nádor – körében, s Ferenczy hazahozta a magyar nemzetnek a ma Debrecenben őrzött Csokonai-szobrot.

A prímás hírneve késztette Cserey Farkas erdélyi földbirtokost és katonát arra, hogy az írók között akkor népszerűvé lett emlékműállítás gondolatát követve – történetünkben Barna

16. kép Donát János (1744–1830): Bihari János, 1820. Magyar Nemzeti Múzeum. Felirat a hegedű alatt: „BIHARI a magyar Czigányok Közt Orpheus"

Mihály radványi képmása után másodszor – ez esetben a pesti legkiválóbb festővel, Donát Jánossal 1820-ban elkészíttesse Bihari portréját *(16. kép)*. Donát sűrűn zsinórozott, aranysujtásos mentében, bajusszal és vonzó tekintettel örökítette meg Biharit. Jobbra a polcon hegedűjével, és alatta a felirat: „Bihari, a Magyar Czigányok Közt Orpheus". Mint már említettem, az 1720-as években a híres cigányprímást, Barna Mihályt is Orpheusként ábrázolták, de barokk kori arcképe sajnos nem maradt ránk, így Biharié az első ismert – és ránk is maradt – cigány virtuóz zenészportré. Egyúttal ő az első magyar roma férfi, akit képmásáról testi valójában is megismerhetünk, a felvilágosodás kori portré ideáljának felfogásában személyiségét is híven visszaadva. Donát János műve Bihari legmagasabb fokú társadalmi elfogadottságát is érzékelteti azzal, hogy portréja a megoldásmódjában semmiben nem különbözött kora középnemeseinek arcképétől. A zenész hivatásának eszköze, a hegedű is ott kapott helyet a képen, ahol a nemesi címer szokott lenni, funkciójából kiemelve, fent, a háttérben. A képről az akkori magyar sajtó is beszámolt, litográfia is készült róla, mielőtt a Bécsben élő Cserey Farkas magához vette. Donát a magyar arisztokrácia és a katolikus klérus értelmiségi festője volt, köztük Kazinczyé is. A tőle való arckép önmagában is el ismerést jelentett. Ahogy mást jelentett ekkor az „Orpheus" titulus is, mint Barna Mihály korában, akkor, amikor még legfeljebb a megrendelő klasszikus műveltségét bizonyította. Az antik mitológiai alak a 19. század elején már irodalmi értelemben volt a dalnok, a költő szinonimája. Nem hiába nevezte el Kazinczy saját szabadkőműves neve után *Orpheus*nak az általa indított magyar nyelvi irodalmi folyóiratot, ahogy ugyanezzel az *epitheton ornans*szal illette Baróti Szabó Dávid Ráday Gedeont is, költőként „magyar Orpheus"-ként nevezve őt.

Eddig a nagy hatású cigánymuzsikusok vagy a róluk készült ábrázolások mellé csak lehetséges zenei párhuzamokat illesztettünk, Biharinál azonban saját szerzeményt is bemutathatunk. Érzékelni lehet, milyen volt az a zene, amely akkor mélyen megérintette hallgatóságát, és képes volt közösséget formálni, s ha kellett, a nemzeti identitást erősíteni és ébren tartani. Hallgassunk egy részletet Bihari képmása alatt, az ő nevezetes, *Mikor a pénze elfogyott* című kompozíciójából Pál István Szalonna, Pávai István és Doór Róbert előadásában.

Megszületett az a magyaros zene, a verbunkos, amelyik máig része a magyar identitásnak, és ha elkezdik játszani külföldön, akkor ránk ismernek benne, igen, ez egy magyaros zenei motívum. A három nevezetes verbunkos-szerző nevét – Bihari, Lavotta és Csermák – együtt szokták emlegetni. Bihari balesetet szenvedett, és abbahagyta a hegedülést, Csermák és Lavotta – nekik nem sikerült a pályán maradniuk, egyik kastélyból a másikba vándoroltak, aztán ivásba menekültek, és nem folytatódott a történetük. De a verbunkos megszületett, a zenéje része a nemzeti identitásnak, csak éppen átalakult. Képzett muzsikusok már elkezdték korán lekottázni a darabjaikat – hiszen ők hallás után dolgoztak –, és kiadták kottás könyvekben, amikből a polgárság és a nemesség, a nemesi kisasszonyok átvették, és fortepianón vitték tovább ezt a hagyományt, nagyon népszerű darabokat játszottak.

Ez a hagyomány lassan elér majd Liszt Ferenchez, aki tizenegy éves volt, amikor maga is találkozott Biharival, és hallotta a játékát. Sárosi Bálint azt kérdezte: mit érthet egy tizenegy éves gyerek? honnan emlékezne rá? De köztudomású, hogy Liszt Ferenc már ötéves korában hangversenyt adott, egy kivételes zseni volt, és igenis emlékezhetett arra, hogy milyen fantasztikusan játszott Bihari. Liszt Ferenc megírta franciául a cigányokról és a cigány zenéről szóló könyvét, és ismeretes, hogy azt a téves alapállást vette föl, hogy a magyar zene igazából cigány zene. Hatalmas felzúdulást keltett, tiltakoztak a nótaszerzők, tiltakoztak a zsurnaliszták. Liszt minderre nem válaszolt, hanem gyönyörű darabokat írt, a *Magyar rapszódiák*at, amiket máig nagy örömmel és boldogsággal hallgatunk, fölismerve bennük – Liszt variációiban – a verbunkos motívumait. Amikor Liszt Ferenc Magyarországon 1843-ban hangversenyezett, olyan elismerés, ováció és akkora siker fogadta, hogy a Nemzeti Múzeum igazgatóját megbízták, kérje meg Lisztet, engedélyezze a portréjának a megfestését, nem mással, mint Barabás Miklóssal, a kor leghíresebb hazai festőjével. Engedélyezte, a kép 1847-ben elkészült *(17. kép),* ám a Nemzeti Múzeum leltárkönyvébe csak a forradalom után, 1849-ben jegyezték be. És a történet úgy kapcsolódik össze Biharival, hogy Bihari portréja is bekerült két évvel később a Nemzeti Múzeumba. Jelentős esemény ez, mutatja, hogy tehetségükkel, hitelességükkel, tudásukkal a cigányok is joggal szerepelnek a nemzeti panteonban. Valójában ez után a Liszt-vita után már megkezdődött a zenei képzés az akkori Zeneakadémián, és Hevesi Sándor lépett föl a terméketlen viták ellen. Azt írta, hogy amíg nem hagyjuk ki a nemzeti szempontokat a Zeneakadémia professzorainak a megválasztásában, addig nem lesz korszerű képzés. Akkor lesz igazi magyar, modern zene, ha olyan tanárok jönnek, akik ezt még akkor is át tudják adni, ha éppen nem beszélnek magyarul – minthogy többen voltak ilyenek (magával az alapító Liszttel az élen). Ekkor még csak készült megjelenni a színen Kodály Zoltán és Bartók Béla is (akiket a magyarul szintén nem beszélő német Hans Koessler tanított itt). Ez tehát nagyon előrelátó megjegyzése volt Hevesi Sándornak.

17. kép Barabás Miklós (1810–1898): Liszt Ferenc, 1847.
Magyar Nemzeti Múzeum

Ugorva nagyot az időben, amikor a Zeneakadémián megjelent az első cigány származású tanár, a világhírű cimbalomművész, Rácz Aladár, akkor, mint ismeretes, a tanárok egy része ellenezte, másik része boldogan vette, és teljes mértékben elismerte Rácz Aladár tehetségét, művészetét, és hogy helye van a zeneakadémiai tanárok között. És megint ugorva egyet, amikor bejött a jazz, ami hirtelen konkurenciát jelentett a cigány hegedűsök és muzsikusok számára, egy részük képes volt átállni, más hangszert fölvenni, mert kiderült, hogy a cigányok – épp a nagy variációs tehetségük, rögtönzéseik révén – kiválóan képesek erre. Megtörtént a váltás, tehetségük bizonyítja ezt, hiszen számos világhírű jazzmuzsikus is roma származású, miközben sokan közülük a klasszikus zenének is elismert, hivatott tolmácsolói lettek.

Napjainkban a Cziffra-fesztivál minden évben a 20. század egyik legnagyobb zongoravirtuózának, Cziffra Györgynek állít emléket, akinek korán meghalt édesapja cimbalmos volt. A Cziffra

György emlékére rendezett héten rendszeresen roma származású művészek is színpadra állnak, tisztelegve ezzel egyrészt az elődök, másrészt Cziffra György előtt is, egyfajta folytonosságot képezve tulajdonképpen a 18. századi elődökig visszamenően. Ez egy hallatlanul szép gesztus, egy valós, a zenetörténetet, a magyarországi zene történetét képviselő jelzés. Amikor gondolkodtam, hogy mi legyen az előadásom vége, először azt a felvételt szerettem volna elhozni, amikor Fischer Iván kivitte a zenekarát Londonba, és olyan programot állított össze, hogy egyszerre játszott Lendvay Józsefnek az apja, idős Lendvay József, aki rendes kávéházi cigány volt, és mellette játszott a fia, ifjabb Lendvay József, aki Liszt-díjas hegedűművész. Fischer Iván nagyon tudatosan a kontinuitást hangsúlyozta ezzel a választással. Ennek nagyon örvendtem, ez a koncert a YouTube-on fenn volt – de aztán huss, eltűnt, és többet sose láttam. Kerestem egy másik példát, ez a Cziffra-fesztiválnak egyik darabja. Ebből szeretnék mutatni zárásként egy talán kétperces részletet. 2020-ban készült: Balázs János zongoraművész, Oláh Kálmán, a jazzmuzsikus, és Lendvay József, a kiváló hegedűművész játsszák Paganini: La campanella című (már Liszt, majd Cziffra által is feldolgozott) Caprice-ának átiratát. (A felvételt a Zeneakadémia Archívumából Lakatos Gergely bocsátotta rendelkezésünkre.)

Én már csak a zenészek mögött kaptam jegyet, és egy pillanatra feltűnt most a képem is a videón. Közvetlen közelből láthattam, hogy ők hogyan dolgoztak együtt, és milyen örömmel játszottak. Tehát ez a taps szólt akkor ott a zenészeknek, és számomra szólt azoknak az elődöknek is, akiknek a sorsát, a megjelenését, a feltűnését, az elismerését, a nemzeti identitásban játszott szerepét próbáltam bemutatni.

(Székfoglaló előadás – Magyar tudományos Akadémia, 2022. június 16.)

A székfoglaló előadás témájához kapcsolódó publikácók Galavics Géza munkásságából

Összeállította: Buzási Enikő

Galavics Géza: Népéletkép, zsánerkép. In: *Művészet Magyarországon 1780-1830.* Kiállítási katalógus. Szerk. Szabolcsi Hedvig, Galavics Géza. Budapest, MTA Művészettörténeti Kutatócsoport, 1980. 55-61. Katalógustételek: 148-162.

Galavics Géza: Művészettörténet, zenetörténet, tánctörténet. Muzsikus- és táncábrázolások 1750-1820 között Magyarországon. *Ethnographia 98* (1987) 2-4. sz. [Néptánctanulmányok Martin György emlékére] 160-206.

Galavics, Géza: Johann Martin Stock und Joseph Haydn. Die Entdeckung der ungarlandischen Zigeunermusiker im XVIII. Jahrhundert. *Acta Historiae Artium* 34 (1989) 3-4. sz. 245-252.

Galavics Géza: Erdélyi viseletalbumok a XVll-XVlll. században. ln: *Régi erdélyi viseletek.* Viseletkódex a XVII. századból. Bev. Jankovics József. Tanulmányok: Galavics Géza, R. Várkonyi Ágnes. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1990. 57-131.

Galavics Géza: Johann Martin Stock (1742-1800): Magyarországi cigánymuzsikusok. In: *Európa színpadán. Magyarország ezeréves hozzájárulása az európai közösség eszméjéhez.* Szerk. Marosi Ernő. Budapest, MTA Művészettörténeti Kutatóintézet – Balassi Kiadó, 2009. 166-167.

Galavics, Géza: Johann Martin Stock (1742-1800): *Zigeunerrnusikanten in Ungam. ln: Auf der Bühne Europas. Der tausendjiihrige Beitrag Ungarns zur ldee der Europiiischen Gemeinschaft.* Hg. von Ernő Marosi. Budapest, Forschungsinstitut für Kunstgeschichte der Ungarischen Akademie der Wissenschaften – Balassi Kiadó, 2009. 182-184.

Galavics, Géza: Johann Martin Stock (1742-1800): Gypsy Musicians in Hungary. In: *On the Stage of Europe. The millennial contribution of Hungary to the idea of European Community.* Ed. by Ernő Marosi. Budapest, Research lnstitute for Art History in the Hungarian Academy of Sciences – Balassi Kiadó, 2009, 182-184.

SZÁRAZ MIKLÓS GYÖRGY

Spanyolföldön

Sevilla, 2007
Forrás: A szerző felvétele

A 15. század elején az Ibériai-félszigeten még mindig számos hatalom létezik, pedig 711 óta, az arab és berber megszállás óta szüntelenül tart a harc. A 8. század végére a félsziget majdnem egésze mohamedán kézen, északon – Galíciában, Kantabriában, Asztúriában – hegyeik közé zárkózó keresztény államok jönnek létre. Ezek, valamint a Pireneusok magas völgyeiben megbújó baszk föld és Navarra lesznek a visszahódítás pillérei. Innen, az északi hegyekből indul el a reconquista. Később csatlakozik Aragónia és Észak-Katalónia. A 10. század derekán Burgos központtal létrejön Kasztília, nem sokkal később Navarra is királysággá lesz. A córdobai kalifátus bukása után elérkezik végre Kasztília ideje: 1080-ban visszaveszi Toledót. Lassan és apránként terjeszkednek a keresztény országok. 1236-ban Kasztíliáé Córdoba, 1248-ban Sevilla is, 1235-ig Aragóniáé lesznek a Baleárok, 1238-ban Valencia, valamivel később Murcia is. 1270-ben kétszáz esztendőre megtorpan a reconquista: a hatalmas félsziget területén a mór Granada és számtalan keresztény királyság, fejedelemség, grófság és őrgrófság osztozik, melyek közül csak a legnagyobbak Portugália, Kasztília, Aragónia, Navarra, Asztúria, Katalónia.

Portugálok, keltibérekből és nyugati gótokból lett kasztíliaiak, katalánok, baszkok, gallegók, frankok, zsidók, mohamedánok és keresztények, muvalladok (keresztényből lett muzulmánok), mozarabok (arabul beszélő keresztények), moriszkók (kikeresztelkedett arabok), mudejarok (keresztény királyságban élő, iszlám hitű mórok). Itt hagyománya van a harcnak, de a sokszínűségnek és a türelemnek is.

A cigányok először Katalóniában és Aragóniában jelennek meg. 1447-ben Barcelonában egy hercegük és egy grófjuk is tiszteletét teszi kíséretével. Ettől kezdve sűrűn hallunk róluk, Márton gróf, Jacobo gróf, Paulo gróf, Jaime gróf és Miguel gróf 1454 és 1476 között menlevelek egész sorát gyűjtik be. Mindőjük kisebb-nagyobb csapattal halad, taktikából-e vagy valóban így van, ki tudja, de időnként halálos ellenségeknek mondják egymást. Úti céljuk – mi lehetne más? – Európa talán legfontosabb zarándokhelye, Santiago de Compostella.

A mai Andalúzia területére először Jaénban lépnek, mégpedig nem is akárhogyan: Kasztília uralkodójának, IV. Henriknek a hadseregparancsnoka fogadja őket. 1462 őszén Don Miguel Lucas de Iranzo őszintén lelkesedik, vezetőiket, Tamás és Márton grófot, valamint asszonyaikat pazar ebéddel traktálja, kíséretük sok-sok élelmet és egyéb ajándékokat kap. Hogy minek köszönhető a feltűnő szeretet? A kortársak közt is találunk olyat, aki csodálkozik ezen, és a hit ereje, a spanyol nagylelkűség mellett a cigányok, különösen a gyönyörű cigány nők bűverejére, delejező képességére, valamint férfiaik kétségtelenül nemes tenyésztésű lovaira utalnak magyarázatukban.

A század végére azért itt is kihűl a barátság, s ahogy egyre többen érkeznek, lanyhul az adakozási kedv. Az új bevándorlók már nem is olyan „méltóságos" emberek, nem egyiptomiaknak és nem grófoknak, hercegeknek mondják magukat. Egy 1512-es katalóniai törvény „csehek és csehországi görög nevet viselő bolondok és egyiptomiak"-ként említi őket. Vezetőik „lovag", „mester", „kapitány" titulussal élnek, vagy egyszerűen csak keresztnevüket használják.

Hatvan-nyolcvan év telt el azóta, hogy az első cigányok feltűntek az Ibériai félszigeten. Megváltoztak az érkezők is, de a századforduló Spanyolországa sem ugyanaz, mint volt 1430-1440 körül. Ez már nem az ébredező Spanyolország, ez egy türelmetlen világhatalom, tele energiával. 1469-ben összeházasodott Aragóniai Ferdinánd és Kasztíliai Izabella, akik tíz év múlva egyesítették országaikat is. Germán Arciniegas, a kései krónikás így ír erről: *„Izabella királynő, miután megkaparintotta magának Ferdinándot, és hozzáment feleségül, csodát tett: összevarrogatta azoknak a királyságoknak a darabkáit, melyekből Spanyolország állt, és egyetlen nagy nemzetet alkotott belőlük. Izabella előtt Kasztíliának, Navarrának, Aragóniának, Granadának külön története volt. A királynő összekötötte, és az övére, a szoknyája mellé tűzte őket."*

A nagy pár, a Katolikus Királyok teljesítik történelmi hivatásukat, befejezik a művet: 1492-ben visszahódítják Granadát, a nyolcszáz esztendős ibériai mór uralom legutolsó bástyáját. A reconquista és a kereszt diadala ez. Győzelmi mámorban úszik a félsziget. Relikviává lesznek a zászlók, melyek először tűzettek ki az arab uralom, az iszlám jelképének tekintett Alhambra bástyáira. Csodálatos templomok százai, szédítő nagyságú székesegyházak tucatjai emelkednek a diadal és dicsőség mámorában. Egyszerre keresztény és egyszerre spanyol triumfus ez. Nemcsak a keresztények győztek – spanyolok győztek az arabok felett. A világtörténet első nagy spanyol győzelme ez. Talán nem is lesz soha többé ilyen: minden későbbi siker, minden dicsőség innen ered. Szent ereklyékként őriztetnek a Granada mecseteiben először celebrált misék serlegei – futnak az arabok és a zsidók, megszületett a modern, hatalmas Spanyolország. És még a Granada

Granada, 2007
Forrás: Gajdos Zsuzsanna felvétele

alatti táborban dönt Izabella: ha kell, elzálogosítja koronaékszereit, s felszerelteti Kolumbusz hajóit. A királynő tekintete az Alhambra vörös bástyáin, ahol még az iszlám zöld lobogói lengenek, aztán a könnyed mozdulat – „Mehetnek a hajók. Induljon, Don Cristóbal!" Nem tudhatta sem ő, sem más, hogy milyen jó döntés ez. Egy világot kapott az ékszereiért cserébe. Pontosítsunk: a világot megkapta, és még csak el sem kellett árverezze a koronaékszereket, mert – a legendával ellentétben – Ferdinánd magánvagyonának kincstárnoka, Kolumbusz vállalkozásának egyik legbefolyásosabb támogatója, Luis de Santangel lebeszélte erről a szándékáról, és előteremtette a szükséges összeget.

Ez a Spanyolország éppen most űzi el a zsidókat és a mórokat, folyamatosan zaklatja, bizalmatlanul méregeti, üldözi, felkelésekbe kényszeríti azokat is, akik lojálisak lennének, maradni szeretnének. Ez az inkvizíció Spanyolországa. Cervantes sorai híven mutatják az akkori valóságot, a kikeresztelkedett spanyolországi mórok, a moriszkók iránti bizalmatlanságot: *„Csoda, ha annyi sok közt egy is akad, aki igazán hisz a szent keresztény törvényekben; minden szándékuk a pénzszerzés és a pénz megőrzése (...) Így hát, mindig keresve és sohasem költve, sikerült felhalmozniok a legtöbb pénzt Spanyolországban. (...) Nem pusztítja őket háború, nincs nehéz foglalatosságuk, hogy kimerítse őket; nyugodtan fosztanak ki bennünket és meggazdagszanak birtokaink gyümölcsén, melyet ők adnak el. (...) De vannak a mi országunknak gondos oltalmazói, akik tudják, hogy Spanyolország ugyanannyi kígyót tart a kebelén, ahány mórt, és Isten segítségével erre a bajra biztos és gyors orvosságot fognak találni."*

Hol van már Don Miguel Lucas de Iranzo lelkesedése! Ez a Spanyolország már nem ugyanúgy fogadja a cigányokat, mint ahogy a hadseregparancsnok úr fogadta Tamás és Márton grófokat 1462-ben Jaénben, vagy Jacobo grófot és Loysa nevű feleségét 1470-ben a Guadalquivir partján fekvő Andújarban. Cervantes egy korábbi fejezetben már idézett sorai világosan mutatják a változást, jól tükrözik, miként is vélekedhettek akkoriban a cigányokról: *„A cigányok és a cigánylányok, úgy látszik, csak azért jönnek a világra, hogy tolvajok legyenek. (...) A lopás vágya és a lopás úgyszólván elválaszthatatlan sajátságuk."*

1499-ben – hét évvel azután, hogy visszafoglalják Granadát, kiűzik a zsidókat és Kolumbusz hajói elindulnak az Újvilág felé – a Katolikus Királyok rendeletben kötelezik a cigányokat arra, hogy vagy letelepednek, beilleszkednek a társadalom rendjébe, vagy hatvan napon belül elhagyják az országot. Ha nem mennek maguktól, kitoloncolják őket. 1519-ben V. Károly megújítja a rendeletet, ráadásul megtoldja azzal, hogy aki nem telepedett le, s nem hagyta el az országot, az ugyanúgy jár, mint azok a tekergők, akiket harmadszor csípnek fülön: rögvest rabszolgává lesz és hadi gályára küldik. A török gályák nyelik a keresztény rabokat, egyre több magyar és horvát végvári vitéz, dalmát és olasz hadifogoly kerül a hadihajók evezőpadjaihoz. Tartani kell a lépést, a török ellen a Földközi-tengeren kétségbeesett harcot vívó Velence és Spanyolország is egyre építi a hajókat: és ezen az oldalon is kell az ember az evezőkhöz. Még csak megbecsülni sem tudjuk, vajon hány cigány gályarab végezte az evezőpadokhoz láncolva életét.

Fraser azt írja, hogy Spanyolországban volt a legszélsőségesebb az üldözés, a népirtás, az asszimilációs politika. Egy másik tanulmányban azt olvasom, hogy *„a mórok és az ibériai zsidók üldözésében sok tapasztalatot szerzett inkvizíció olyan kegyetlenül üldözte őket, hogy le kellett telepedniük, és nyelvüket gyorsan elhagyva, zsidókkal és mórokkal keveredve jöttek létre a mai gitanók ősei”.*

A „fekete legendát”, a bűnös Spanyolország legendáját jól ismerjük. Spanyolország és a spanyolok világraszóló, megbocsáthatatlan bűnei. Autodafék, inkvizíció, erőszakos, türelmetlen katolicizmus, militáns jezsuiták, fantáziátlan, katonás uralkodók, mindenre kapható, nyomorult hidalgók tömegei, vérszomjas conquistadorok, lemészárolt indiánok, üldözött protestánsok, kifosztott, földönfutókká tett mórok és zsidók... Szép lista, valóban elborzasztó, de azt hiszem, kevés olyan európai ország létezik, melynek történetét böngészgetve ne lenne összeállítható ehhez hasonló. De nézzük, mi is történt a 16. század második felétől Spanyolországban a cigányokkal. Való igaz, sorra hozzák a cigányellenes törvényeket: betiltják a cigány beszédet, táncot, dalokat, viseletet, megkísérlik elkülöníteni egymástól a cigány nőket és férfiakat. A gyermekeket igyekeznek elszakítani szüleiktől, hogy spanyol családokhoz küldjék őket, ahol inasként, lovászként, cselédekként szolgálnának. A cigányok közti házasságot akadályozni próbálják, míg a spanyol paraszt és cigány közti házasságot szorgalmazzák. A cél nem az elűzés, hanem az asszimiláció, a beolvasztás. Akit újra és újra csavargáson, „cigánykodáson” kapnak, ha férfi, gályarabságra ítélik, ha nő, megkorbácsolják és száműzik. Érdekes, hogy míg Portugáliából és Franciaországból nagyobb csapatokban és rendszeresen deportálják a cigányokat az amerikai gyarmatokra, addig Spanyolország az önként Amerikába szökötteket is inkább hazahozatná. 1570-ben II. Fülöp egyenesen kitiltja őket Amerikából, 1581-ben pedig parancsot ad rá, hogy kutassák fel és szállítsák haza a szökevényeket. (A magyarázat egyszerű, olyan sokan fenik a fogukat Spanyolország gyarmataira, hogy nem akarnak ilyen kétes értékű, megbízhatatlan, árulónak bélyegzett népséget tudni ott.) 1663-ban IV. Fülöp betiltja a *gitano* elnevezés használatát, „új kasztíliaiak”-nak kell hívni a spanyol cigányokat. 1695-ben az utolsó spanyol Habsburg, II. Károly egy olyan cigányösszeírást rendel el, mely számba veszi a spanyolországi cigányok ingó és ingatlan vagyonát, foglalkozásukat, fegyvereiket is. Ettől kezdve minimum kétszáz lelket számláló településeken, s csakis szétszórtan lakhatnak, kereskedelemmel, lótenyésztéssel és kupeckedéssel nem, csakis helyhez kötött munkával foglalkozhatnak, semmiféle fegyvert nem tarthatnak. A kormányzat földművessé, paraszttá szeretné formálni őket. V. Fülöp 1717-ben 41 várost jelöl ki, ahol letelepedhetnek, akit máshol csípnek fülön, azt megkorbácsolják, kitoloncolják vagy gályarabságra ítélik. VI. Ferdinánd 1746-ban a 41-hez még 34 települést hozzácsap: az áhított cél, hogy Spanyolországban ne legyen olyan település, ahol a cigányság aránya több, mint egy százalék.

1749. júliusában egyetlen hatalmas, összehangolt éjszakai akcióban, katonai alakulatok bevonásával, összegyűjtöttek több mint tízezer cigányt. Gályára ekkor már nem küldhették őket, nem szívjóságból, hanem mert azokat – mivel elavultak – kivonták a haditengerészet kötelékéből, így hát a hajóépítő műhelyekben, Cádiz fegyvergyáraiban, Almadéna higanybányáiban, az észak-afrikai katonai telepeken és erődítményeken dolgoztatták őket. Csakhogy a 18. század derekán járunk, lassan-lassan kialakul az, amit ma úgy nevezünk, hogy közvélemény. A kegyetlen intézkedés miatt VI. Ferdinánd magyarázkodásra, mentegetőzésre kényszerül. Nem is maga a büntetés volt példátlan, inkább a megkülönböztetés hiánya volt megrázó. A rajtaütésnél ugyanis nem tettek különbséget évtizedek, esetleg generációk óta letelepülten, kiegyensúlyozott házasságban élők és csavargók között. Sőt! Számos forrás azt állítja, hogy a szégyenletes akció során nem azt a kevés lókötő, továbbra is nomadizáló cigányt fogták el, aki erdőkben, Andalúzia sziklabarlangjaiban tengődött, a Baszkföld és a Pireneusok hegyeiben kódorgott, az országutak mellett vert sátrat, hanem éppen a legkönnyebben elérhető, megbízható családokat zúzták szét. Az 1759-ben trónra lépő, testvérénél, Ferdinándnál sokkal tehetségesebbnek mondott III. Károly 1763-ban úgy döntött, hogy szabadon engedi a túlélőket.

A század végére Spanyolországban is egyre inkább olyan törvényeket hoztak, melyek a felvilágosodás eszményeihez igazodtak. A cél továbbra is a beolvasztás volt, vagyis az, hogy a megbízhatatlan naplopóknak mondott *gitanó*kból a társadalom számára hasznos, megbízható, szorgalmas „újkasztíliai” polgárokat faragjanak. III. Károly 1783-ban, ugyanabban az esztendőben adja ki cigányokkal kapcsolatos törvényeit, amikor Magyarországon és Erdélyben II. József is kidolgozza és törvényerőre emelteti saját hasonló elképzeléseit. Az újabb szabályozás

értelmében a cigányok – Madrid kivételével – bárhol letelepedhettek az országban, s szabadon választhattak foglalkozást is. (Igaz, az éppen hogy nagyon is kedvükre való vásározástól és kocsmatartástól eltiltották őket.) Komolyabb büntetésre immáron csak azok számíthattak, akik nem voltak hajlandók lemondani szabadságukról, vagyis továbbra is vándorló életmódot folytattak. Tőlük is elszakíthatták gyermekeiket, akiket aztán menhelyekre dugtak, ők magukat pedig, ha többedszerre is lebuktak, akár akasztófára is küldhették.

Egy 1785-ös összeírás szerint az akkor tízmilliós országban körülbelül tizenkétezer cigány élt, többségük Andalúziában. A spanyolországi cigányság összehasonlíthatatlanul nagyobb hányada letelepült életmódot folytatott, beletanult a paraszti létformába is: túrta a földet az andalúz paraszttal együtt.

Andalúzia

Ortega y Gasset írja valahol, hogy Andalúziát soha senkinek nem sikerült meghódítani, mert minden betolakodót a bűvkörébe vont az andalúz életművészet. Az andalúzokat hidegen hagyják hajdani katonai sikereik, ők nem a győztes csatákra emlékeznek, inkább életmódjukkal és vidékük csodás éghajlatával dicsekszenek. A spanyol cigányok sem éreznek másként: Andalúzia a legpompásabb helye a világnak.

Ramírez Heredia Juan de Dios cigány író szerint azért él a spanyolországi cigányok közel fele Andalúziában, mert Európának ez a legdélibb szeglete maga a cigány Kánaán. Az 1992-es sevillai világkiállítás területének egy részén korábban nyomorult cigánytelep éktelenkedett: a cigányok családonként egymillió pesetát kaptak, hogy szedjék a sátorfájukat. Elmentek, de idővel majdnem mind visszatértek, és ismét Sevilla külvárosaiban telepedtek le. A Portugáliából Spanyolországba települő cigányok is főleg Andalúziában kötnek ki.

Heredia Juan de Dios azt állítja, a cigányok Andalúziában egyenrangúak, nincs hátrányos megkülönböztetés. Szerinte az is kérdés, hogy a cigányok váltak-e andalúzokká, vagy az andalúzok cigányosodtak el.

Bernard Leblon szerint a flamenco nemcsak dal, tánc, érzésvilág, hanem világnézet, filozófia, de legfőképpen az élet művészete. A flamencóban benne van a cigány lét, de benne van Lorca Andalúziája is. A flamenco azt jelenti: légy andalúzabb az andalúznál! Egy malagai születésű andalúz férfi, Pablo Picasso így beszélt egyszer Brassaihoz, a magyar fotóshoz: *„A spanyolok szeretik az erőszakot, a kegyetlenséget, szeretik a vért, szeretik látni, amint ömlik, patakokban folyik, a lovak vére, a bikák vére, az emberek vére... Mindegy, hogy fehéreket ölnek vagy vöröseket, papokat vagy kommunistákat, az élvezet ugyanaz: folyik a vér... Ezen a téren verhetetlenek."* Spanyolokat mondott, de nyilván elsősorban andalúzokra gondolt. Ortega y Gasset azt írja, hogy az andalúzok, akárcsak a cigányok, képesek úgy magukba szívni mások kultúráját, hogy közben önmaguk maradnak. Az andalúzok a cigányokat csalárdnak és gonosznak mondják, ugyanakkor irigylik őket, hiszen szemükben a mitikus múlt megtestesülései ők, akik őrzik az aranykor erényeit, nem engedik, hogy világukba betörjön a minden szentségest elpusztító modern kor.

Flamenco, Cante jongo – Mély dal

1900-ban, a X. párizsi világkiállításon a spanyol pavilon talán legnagyobb szenzációja néhány énekes volt. Produkciójuk magára vonta az egész város figyelmét. Mi volt ez a különleges előadás? Egy csapat andalúziai cigány a *cante jondó*t énekelte a maga teljes tisztaságában.

Mi az a cante jondo, a mély dal?

„A cigányok – írja García Lorca – *Andalúziába érkezve a magukkal hozott ősi elemeket beleolvasztják az itt talált ősrégi elemekbe és megadják annak a népdalfajtának végleges formáját, amit cante jondónak nevezünk. Nekik köszönhetjük tehát e lelkünkből lelkedzett dalok létrehozását, ők ásnak folyóágyat annak a lírai hömpölygésnek, amelyből fajtájuk szertartásai és fájdalmai áradnak felénk."*

Faustino Nuñez flamencológus, aki könyvet írt Camarónról, a valaha élt legnagyobb flamenco énekesek egyikéről, valamint arról is, hogy hogyan lehet a flamenco világát megérteni, a mór

Moda Flamenca, Sevilla, 2007
Forrás: A szerző felvétele

uralom évszázadaiig vezeti vissza a falamenco eredetét. Keltibérek, gótok, arabok, berberek, zsidók keveredtek az Ibériai-félszigeten, és Andalúziából – Sevillából, Cordobából, Granadából – éppen akkor, a 15. században űzték ki a zsidók és mohamedánok többségét, amikor a cigányok bevándorlása megindult. Számos spanyol kutató úgy gondolja, hogy a bujkáló, fenyegetett mórok sokszor a vándorcigányok közt leltek menedékre, vagyis a flamenco kialakulásában ők is közreműködtek.

Ez a dal – írja García Lorca – *„mélyebb minden kútnál és a földet körülvevő összes tengereknél, sokkal mélyebb, mint a költő szíve, aki ma megkísérli újjáteremteni, mélyebb a hangnál, amely énekli, mert a cante jondo csaknem végtelen. Távoli fajtáktól az évek temetőin és a hervatag szelek lombjain átsuhanva érkezik hozzánk. Első zokogásunkból, első csókunkból tör elő. (...) A kín és a fájdalom végtelen fokozatai lüktetnek a »siguiriyának« és változatainak három- és négysoros verseiben.”*

Bernard Leblon, a perpignani egyetem hispanika professzora, aki több könyvet is jelentetett meg mostanában a cigány sorsról és a flamencóról, azon sajnálkozik, hogy sok andalúz megkérdőjelezi a cigányok szerepét a flamenco létrejöttében. Azzal érvelnek, hogy bár a cigány flamenco-előadók tagadhatatlanul virtuózak, de ez zenei érzéküknek, velük született tehetségüknek köszönhető. Ezért képesek arra, hogy híven tükrözzék vissza azt, ami valójában nem az övék: a tüzes és titokzatos andalúz jellemet, érzelemvilágot. Ennek ellenére az andalúz énekes legnagyobb elismerése az, hogyha azt mondják, úgy énekel, mintha cigány lenne.

A cante a miénk, mondja Camarón de la Isla. A cante a miénk, cigányoké.

„Nálunk, otthon mindenki énekelt és táncolt, bár nem voltunk művészek. Apám, anyám, a testvéreim. Apám kovács volt, de nagyon jól énekelte a siguiriyákat, a soleákat.”

A cante jondo az ősi andalúz népdal. Sokak szerint inkább előadásmódot, anadalúz éneklési stílust jelent a kifejezés. Manuel de Falla, a granadai zeneiskola hajdani igazgatója, az egyik legnagyobb spanyol zeneszerző és zenekutató, García Lorca barátja szerint a siguiriya (három- illetve négysoros cigány ének) elsősorban andalúz dal, hiszen más formában ugyan, de már a cigányok Andalúziába érkezése előtt is létezett. A dalforma kialakulásában nagy szerepe volt a bizánci liturgikus ének és zene beolvadásának a spanyol keresztény egyház miserendjébe, valamint a szaracén inváziónak és a cigány törzsek megjelenésének. Falla megemlíti, hogy a cante jondo és a siguiriya lényeges elemekben hasonlít az indiai dalokra, például, hogy szűk dallamkört használ, mely ritkán lépi túl a szext határait, vagy hogy ugyanazt a hangot szinte rögeszmeszerűen visszatérve ismétli, s ezzel az előadásmód a bűvölési rituálékat idézi, az énekelt próza hatását kelti. Falla a siguiriyában az ősi bizánci keleti liturgikus dal és az afrikai Fezben vagy Tuniszban

ma is élő, „granadai mór zene”-ként ismert muzsika mellett meglelte a sajátosan cigány vonásokat is. Zenei kutatásai tökéletesen alátámasztani látszottak az akkoriban, az 1900-as évek elején már mindinkább elterjedő teóriát, miszerint a cigányok Indiából, Egyiptom és Kis-Ázsia felől, a Balkánon át érkeztek Európába.

Camarón de la Isla és a duende

Sokan kifogásolták, hogy amint kiforrott a művészete, újításokat vitt az előadásmódjába. Azt felelte: *„A flamenco kész, befejezett, tökéletes. De éppen a kész dolgokból lehet tovább lépni. Alkotni. Csalás és misztifikáció nélkül. Miért kellene mindannyiunknak egyforma soleát csinálni, mintha lemezek volnánk? Ha hozzá tudok tenni valamit, ami a sajátom, ha gazdagítani tudom anélkül, hogy elrontanám, miért ne tenném? Azt hiszem, a duende minden mesterségben ott lehet, de biztosan ott van a mienkben. Ott van a cigányokban. De ezt nem lehet elmagyarázni. Én egyik pillanatról a másikra olyan dolgokat csinálok a cantéban, amiket sose csináltam, és amiket soha többé nem csinálok, mert nem tudnám megismételni még egyszer.”*

A spanyol mumus

Európa minden gyermekét a mumussal ijesztgetik az altatókban, bölcsődalokban – írja García Lorca. – Ám Spanyolország nem kedveli a „Mumust”. Jobban szeret valóságos lényekkel ijesztgetni. Délen a „bika” és a „mór királynő” az ijesztő alak, Kasztíliában a „farkas” és a „cigányasszony”. García Lorca a spanyol lelkiség egyik sajátosságaként említi azt is, hogy a spanyol anya a leggyöngédebb módon, de gyötri, zaklatja gyermekét: Menj innen – suttogja picinye fülébe –, te nem vagy az én fiam, cigányasszony az anyád. Száz évvel ezelőtt Andalúzia hegyeiben, Granada környékén, de Sevillában is gyűjtöttek olyan bölcsődalokat – maga García Lorca is –, melyekkel a cigányasszonyok altatgatták gyermekeiket, s melyekben a gyermek magára marad: *„Ez a kis teknősbéka / anyátlan árva, / cigányasszony szülte, / kitette az utcára.”*

Alejandro Guichot y Sierra, andalúzia népi babonáinak egyik legnagyobb kutatója több mint száz évvel ezelőtt jegyezte fel, hogy az andalúzok úgy hiszik, a cigányok átkai súlyosabbak, veszélyesebbek a többi ember átkainál. Megbízhatatlanoknak, csalfáknak tartják őket. Ha zuhog az eső és a sötét fellegek résein kikukucskál a nap, az andalúz legyint, és azt mondja: *„Sol de los gitanos!”* – Süt a cigányok napja.

„Parece un gitano.” Úgy néz ki, mint egy cigány, mondja az andalúz, ha valaki elhanyagolt ruhában jár vagy tarkabarkán öltözik. Elvisz a cigány, ha rossz leszel, fenyegetik az apró gyermeket. Hiszen, mint tudjuk, a cigány mindig valami rosszban sántikál.

Rocío és a cigányok

Rocío nevezetessége, a pünkösdi búcsú, a világ legnagyobb lovas zarándoklata. Több mint egymillió ember jön el ide minden évben: gyalog, ökrök vontatta, színes ekhós szekereken, lóháton. A Romería del Rocío az andalúzok grandiózus megmozdulása, olyan búcsújárás, ahol vallásosság, ünnep, hit, miszticizmus, bűnbánat és önfeledt mulatozás, tánc, ima, ájtatos ének és panaszos flamenco, vagyis égi és földi örömök, s az emberi érzésvilág minden színe együtt megmutatkozik. Forró homokon, dűnék és sós mocsarak közt tekereg az ösvény, itt már véletlenül sincs kövesút, égig száll a gyalogosok s a lovak és ökrök patája által felkavart por, a zarándokok kendőt kötnek arcuk elé, s az ellátmányt szállító szekereken gubbasztó zenészek, a dobosok, sípok, gitárosok hangszerei egy percre sem pihennek, élénk muzsikaszó lelkesíti a tikkadt vándorok menetelő seregét.

Hogy mi köze mindennek a cigányokhoz?

Aki már járt Rocióban, az nem kérdez ilyet.

Már a búcsús menet élén vonuló két legrégebbi és legnagyobb tiszteletnek örvendő gyülekezet egyike is cigány. Az almonteiek és a trianaiak vezetik a végtelen felvonulást. Almonte

település közvetlenül Rocío mellett van, így a legenda szerint lakói voltak az első búcsújárók is. Triana pedig Sevilla cigányok lakta, régi negyede. Ebből némelyek arra a következtetésre jutnak, hogy a cigányok is lehettek a hagyomány megteremtői. Akárhogy is, itt a legősibb andalúz családok vonulnak együtt a Trianából érkezett cigány családokkal. Az érkező ekhós szekereknek és lakókocsiknak minden család nevet ad, és a legtöbb kocsi oldalán a „la Gitana" felirat pompázik, leggyakrabban egy-egy szép cigánylány portréjával vagy alakjával együtt. A zarándokok egy része boldogan hirdeti cigány voltát, az utazást, a vándor életet. És egyáltalán! Kínálkozik a párhuzam. Nem lehet nem észrevenni a rocíói zarándokkaravánok és a hajdani cigánykaravánok közti hasonlóságot. *„A búcsújárás hangulatában* – mondja Catarina Pasqualino – *van valami cigányos. Bárkinek a cigánytábor jutna eszébe, amikor hajnaltájban végigtekint a sátraikban ébredező búcsújárókon, a körkörösen felállított sátrakon, melyek között, a tisztás közepén, úgy emelkednek a dísz-zászlók, mint törzsi totemoszlopok, s a fák alatt ott hunyorog még az esti tüzek parazsa."* A résztvevők esznek-isznak, ropják a táncot, lesik a nőket, megjegyzéseket tesznek a csinos lányokra, asszonyokra. A női viselet mintája változik, de mindig fodros és habos, mostanában éppen a pöttyös szorítja ki a virágosat. Az andalúz nők szeretik a cigányos ruhát, a hajukat úgy fésülik, arcukat úgy festik, éppen olyan kacérak és csábosak, mint a *gitaná*k. A férfiak gálánsak, a levegő felforrósodik, mind érzékibb, cigányosabb a hangulat. Rocióban, a szent helyen a felhevült férfiak megszaggatják az ingüket, éppen úgy, ahogy a cigányok teszik a lakodalomban, vagy amikor Granadában körbehordozzák a menyasszony lepedőjét a nászéjszaka utáni reggelen.

(A szerző 2007-ben megjelent Cigányok című esszéalbumának szövegéből)

Granada, 2007
Forrás: Gajdos Zsuzsanna felvétele

GALYAS ÉVA

Levendulafürdő

Arra ébredek, hogy összenyomnak a falak. Valami láthatatlan erő ül a mellkasomon, és fojtogat. „Egy újabb hiszti” – ahogy ő mondaná, de most valami egészen más félelem kerít hatalmába, mintha a világ elköltözött volna, mondjuk, egy másik bolygóra, és egyedül én küzdenék a marslakókkal. Ugyan, ki más?

Mielőtt felébresztem, kiosonok a fürdőbe. A hideg kövön ücsörgés mindig beválik. Keserű kénszag terjed, komolyan kezdek becsavarodni. Ő legalábbis mindig ezt mondja. Reggel hat van, két óra múlva már a munkahelyemen kell lennem. Mit szólna a sok beosztott, ha a főnök a legnagyobb pánikroham közepén felállna, és kivetné magát az ablakon? Lehetne akár mulatságos is. Legalábbis én biztos tudnék ezen röhögni, hiszen őrült vagyok... vagy mi.

Lezuhanyozom. Mindjárt keltenem kell Tamást, dolgozni megy, és nem szereti, ha a késés miatt kapkod. Ilyenkor kissé esetlenné válik, ettől pedig ideges lesz, amit meg én nem szeretnék. Lábujjhegyen kiosonok a konyhába. Felütök két tojást. *Áh, hogy is van?* Mindig ideges vagyok, amíg nem indul el a munkába. A múltkor is megjegyezte: „megtanulhatnék végre főzni, ha már másra úgysem vagyok jó”. Azóta igyekszem ellesni az összes fogást a kedves mamától. Ő mondta a múltkor: *Tamáska egészen jó gyerek, Anna, én nem értem, mivel tudod mindig így felhergelni? Van szép lakásotok, ott vannak a gyerekek. Mit akartok? A mi időnkben más volt. A férjem felénk se nézett. Különóra? Ugyan, Anna. Két tojás lágyan, így szereti. Jaj, te kis ügyetlen, hát semmire nem tanított meg a mamád?*

Mérem a hőmérsékletet a tojás vizében, hogy mire kiszáll az ágyból, és a fürdőből a konyhába ér, tökéletes legyen minden. Mint az életünk, a két gyerek, Morzsa kutya és ő. Így tolom már legalább hat éve, amióta az ikrek megszülettek. Jó, híztam egy kicsit, itt-ott már nem tökéletes, de nem vagyok banya. Szóval... de mindegy is, mert szeret, épp tegnap mondta, miután sikerült megsütnöm a mama isteni túrós rétesét. *Anna, ez egyszerűen majdnem olyan, mint a mamáé.* Meg is ölelt. Nem úgy, mint régen, de jólesett, egész nap fel voltam dobódva. A csajok a munkahelyen meg is dicsértek, milyen jól nézek ki, szinte ragyogtam.

Este viszont a vacsoránál… Juli inkább a szobájában vacsorázott. Az esti mesénél mondtam neki, hogy ne féljen, a papának túl sok most a munkája, hiszen tudja ő is, milyen fontos helyen dolgozik. Értünk, csakis azért, hogy mi boldogok legyünk. Azt hiszem, Juli megértette, mert nem szipogott, amikor elaludt. Most, hogy visszagondolok, már látom, én voltam a hibás, hisz azzal nyaggattam, mikor ér haza, mert sok ez így egyedül, és néha azt érzem, rám dőlnek a falak... nem, nem azért, mert hisztizek. Csak sok.

Azt is érzem, hogy más nőkkel találkozik, és közben a gyerekek hiányolják az apjukat, ráadásul engem sem tisztelnek mostanában, Barnabás belém is rúg. Fogalmam sincs, miért agresszív, csak annyit tudok, hogy képtelen vagyok beszélni vele. Mert amikor hazaérsz a munkából, Tamás, nyugalmat akarsz. Hogy fogja már be az a kurva kölyök, és legyen kész a vacsora. A hétvége a pihenésé, mármint a te pihenésedé, Tamás. Én folytatom a robotot, mert: hogy nézne már ki, ha bejárónőnk lenne. Miközben Évának (aki sokkal kevesebbet keres, és a férje a te beosztottad) van. Tudom, Éva jól is néz ki, hiszen van segítsége. Én meg, Tamás nézz csak végig rajtam. Itt állok ebben a hülye pizsamában, és mérem a tojás vízének a hőmérsékletét, hogy a te napod csodásan induljon. Keltem is a srácokat, hiszen azt szereted, ha együtt kívánunk neked szép napot. Juli mindig morcos ilyenkor. Azt szokta mondani, *anya, hagyj a francba.* Igen, már így beszélnek. De te, Tamás, ezt nem tudhatod, hiszen megpróbálják a legjobbat kihozni magunkból ők is, ha itt

vagy, és nem beszélnek csúnyán. Barnabás például a múltkor bepisilt. Azóta többször előfordult, és én próbálok vele beszélni, de az a legfontosabb most, hogy ne is tudj róla.

Nem akarnak olyanok lenni, mint én. Amikor a Julinak mondtad, hogy *olyan vagy, mint az anyád,* sírva fakadt. Két napig azt hajtogatta esti mese közben, hogy *ugye, anya, nem vagyok olyan, mint te? Ugye, nem?* Én pedig megnyugtattam: *kincsem, hiszen te okos vagy és szép, minden lehetőség adott a kezedben, hogy soha ne válj olyanná, mint én.* Remélem, megértette. Remélem, érzi, hogy mindezt csak miatta, miattuk csinálom, hogy ők soha, de soha ne alkudjanak, hogy ne rettegéssel várják az este fél nyolcat, hogy ne kelljen télen a mínusz húszban a kertben térdepelni, mert rossz lett a karácsonyi pulyka, pedig annyira nem is. Jó, éppen kifelejtettem azt a kis vajat, amit amúgy a kedves mama a lelkemre kötött. Én hülye meg kihagytam. De Barnabás allergiás a tejtermékekre. Mégis másképp kellett volna...

Egy szép, szőke fej bukkan ki a hűtő mögül. Még most is milyen jóképű. Néha elmélázom, mi lenne, ha másképpen alakult volna, ha mondjuk, én, a tökéletes csődtömeg nem tettem volna tönkre a mi szép életünket. Vagy mi lett volna, ha Lilla megmarad nekünk, és nem viszi el őt a leukémia, ha itt maradt volna a nevetése, a pici gödröcskékkel az arcán. Tiszta Tomi volt, szőke kis pajkos csoda, aki még a betegség legnehezebb szakaszában is mosolygott. Ő olvasta a mesét, pici ujjait a nyakam köré fonta, és úgy aludtunk ketten azon a pici ágyon abban az édes, rózsaszínű szobában, amit Tamás örökre lezárt. Azt mondta, soha nem bocsátja meg, hogy hibás gyereket szültem. Ez kizárólag az én hibám, mert én hordtam ki. Ki más tehetne róla? A fájdalom beszélt belőle, de szerettem volna elfutni, és végig kiabálni az utcát, hogy nem tehetek róla, nem tettem én semmi rosszat, hogy boldog voltam, szerettem, gyermeket szültem, elvesztettem, aztán megint szerettem, és végül… mi van végül?

Egy konyha, egy boldogtalan pohár, néhány mosatlan edény, rúzsfolt az inge nyakán. Meg itt vagyok én is, a szedett-vedett szolga, hóban hempergő, bolond anya, talán nő. Itt legbelül még ordít néha valami icipici kis állat, aki védi magát, egy ösztön, hogy feleszmél... és tovább megy. Egy meghunyászkodott kis élet. Ott pislákol a fény.

Legutóbb Róza mondta a plázában: *szívem, sírba tesz téged ez a fogyókúra. Honnan fogysz még, Anna?* Nem tudja, hogy reggelente bezabálok, és aztán a munkahelyen egyfolytában hányok. Ki akarnak rúgni, nem tudok a munkámra koncentrálni. Mindig az jár a fejemben: nem érdemlem meg, hogy éljek. Aztán ott van az élni akarás, hogy ha nem leszek, nem is fognak rám emlékezni, hogy majd jön egy másik, aki ismeri a mama összes receptjét, briliáns az ágytornában, akinek nem kócos a haja reggel, nem gyűrődött rá tíz hosszú év szenvedése. Aki majd példa lesz a gyerekek előtt. Megmondtad, Tamás, ezt csak én csinálom rosszul.

Néha felkelni sincs erőm, aztán meg elrohannék, itt hagynék mindent, téged, a gyerekeket, ezt a hülye házat. Morzsát sem akarom ilyenkor megetetni. Furcsa görcs van a gyomromban évek óta. Rémeket látok, közben úgy érzem, ez nem mehet tovább… de látod, mégis megy. Ma is tökéletes volt az indulásod. A gyerekek az iskolában. Még arra is volt erőm és időm, hogy gazsuláljak egyet Marika nénivel. Pedig látják ők, hogy baj van, de a státusz miatt, ami veled jár, befogják a szájukat. A kis Norbit meg elvitte a gyámügy, igaz, ott már fűtés sem volt. Ösztöndíjas volt a srác. A mi gyerekeinknek megvan mindene, mert te megteremtetted. Az, hogy én mennyit tettem és mennyit teszek, az puszta köteleség. Mit áltatom magam? Azonnal meghalnék egyetlen mosolyodért.

Rég nem láttam ilyen furcsa fényben a lakást. Délután van, két óra. Kirúgtak. Nem tudnak velem mit kezdeni, ezt mondta János. Ők türelmesek voltak, mert tudják, hogy fáj, de már túl kellett volna lépni rajta. Meg hát ők sem várhatnak örökké, ugye, ez egy munkahely, ahol számok kellenek... meg teljesítmény. Rettegek, mi lesz, ha hazaérsz. Eljátszom a gondolattal, hogy meg se mondom neked. Nem veszed úgysem észre, a pénzt meg csak megszerzem valahogy. Képletesen sem bírom a pofonokat. Rettegjünk együtt hétig, aztán csak véget ér.

A forró fürdő majd jót tesz. *Luxus egy anyának elvonulni több mint húsz teljes percre a család életéből* – ahogy mondani szoktad. De most nem vagytok itthon, furcsa szögben áll a kép a falon, mintha nem is nevetnél, hanem vicsorognál, rám vagy a fotósra, aki megdicsérte a frizurámat. Aznap, amikor a fotó készült, a balesetin éjszakáztam. Arccsonttörés... vagy más. Már nem is emlékszem. Azóta magánorvosunk van. Nem kérdez, elég annyit mondani neki, hogy legurultam a lépcsőn, átestem a kanapén vagy a kutyán vagy a legón. Van, amikor kétszer mondom ugyanazt. Ilyenkor szánakozva néz, majd szinte a számba rágja a fedősztorit. Édespofa. Így hívom magamban.

Levendulaillat tölti meg a fürdőszobát, a puha törölköző ölel, és olyan édes érzés elmerülni a habokban, mintha a mennyország közeledne... és mindent bevonna a jótékony homály. Nem emlékszem, mióta csöpög a vér a kádba, kissé kábultan veszem tudomásul, hogy a vizet mindenhol pirosra festette a vér. Megriadok, tudom, hamarosan hazaértek. Félek, mit szól majd a szomszéd. Hallom is, ahogy mondja: *Kedves Tamás, őszinte részvétem, de hát jó dolgába, mer', ugye, mindene megvolt, még az is, amiről mi csak álmainkba', még ott sem mertünk vágyni. Na de, Tamás, talán jobb így. Mármint, Anna furcsa volt. Néha láttam, ahogy térdel a mínusz húszban, és mintha imádkozna. Mondtam is az asszonynak, te, anya, ez az Anna biztos valami fura szektához csatlakozott, mert hetente egyszer kint látom imádkozni a kertben, hálóingben. Meg, Tamáskám, drága barátom, vigyázni kell az ilyen szektákkal, hamar bedarálják ám az embert.* Te meg majd bólogatsz. Igen. A fedősztori máris megvan. Eljátszani az áldozatot nehéz meló. Egész embert kíván.

BÓDIS KTRISZTA

Vagyok

Ki engedi hogy az legyek
Lehessek az ki szeretnék
Ki engedi hogy az lehessek
Legyek az ki lehetnék

Ki hagyja majd hogy arra menjek
hagyna el hogy hadd mehessek
Ki menne arra hogyha hagyják
Kit hagynak menni hogyha menne

Mit ad az ki messze indul
Hova indul ki messze megy
Hova indul mit ad érte
Mit hagy hátra és ki kérte

Leoldva énem Istenem
Engeded hogy az legyek
Aki leszek, aki volnék
Aki vagyok te veled

HORVÁTH GYULA

Megfagyott ország

Máté Gábornak ajánlom

Nern tudtam,
hogy villámokat rejtegetsz a szádban,
nem tudtam,
hogy szívedben
kétszáz éve szakad a hó,
a halálra ítéltek
utolsó
éjszakai érzésével vagyok veled,
csontjaim, mint a kés,
átszúródnak a testemen,
s tudom,
hogy egy közelben járó éjszakán
lefogják a szemem,
de nem lesz az halál,
csak távolabb cipelem
tőletek Iábszárcsontjaimat,
s ha mégis tnaradnék köztetek,
egy jólelkű szerelem kezébe
megkapaszkodva:
nem leszek élő,
se halott,
síró szájamban melengetem
egy fiatal szerető halott csókját.

Nem tudtam,
hogy villámokat rejtegetsz a szádban,
nem tudtam,
hogy a véresre sírt szemű télből
útlevél nélkül is disszidálnak
az éhes farkasok,
akikkel eljön a tél,
és jégcsap-karjaival halálra szorít,
s ahogy fekszem melletted
kínomban véresre rugdalva
egy ország arcát, száját:
te nem leszel hozzám jó, se kedves,
lázzal tömöd tele a tüdőmet is,
s ha mégis maradnék köztetek:
nem leszek élő,
se halott,
meztelenre vetkőzött csontjaimon
nem könyörülnek majd,
a Bizományi Áruházak sem,
s akkor nem szól hozzám
a Megfagyott ország sem,
két szemét könny takarja el,
mint szemfedő,
akiért sírások jönnek,
s Európa közepén,
mint a halálra éheztetett kutyát
elhantolják ezt a HAZÁT

KALLA ÉVA

Tizenhat öregasszony vagyok

11.nap
A félzsidó

Nézzék, én már igazán nem értem magukat, míg élek mindig a nyakamra akarnak járni? Öregnek öreg vagyok, de nem bolond, hogy ne fogjam fel, milyen erőszakosak. Úgy emlékszem, idős cigány asszonyokra kíváncsiak, de hiszen én csak félig vagyok cigány, az apám volt a cigány, az anyám meg zsidó. Így ha azt nézzük, én zsidó vagyok a zsidó hagyomány szerint, de a cigány hagyomány szerint is anyai ágon öröklődik a származás. Szóval, mit is akarnak tőlem, ha nem is vagyok cigány? Hogy azért csak meséljek magamról?

Még mit akarnak tudni? Az egész életemet meg akarják ismerni? Ám legyen, kerüljenek beljebb, a cipőjüket tegyék le az ajtó előtt, háklis vagyok a tisztaságra, az utca tele van kutyaszarral, a hajléktalanok meg a részegek is össze-vissza hugyoznak, hánynak, nem szeretném, ha behoznának valami baktériumot. Az én cipőm is az ajtó előtt van. Ugyan ki lopná el, ne beszéljenek már ostobaságot, kinek kellene ebben a házban egy félretaposott, elnyűtt lábbeli? Hogy a maguké nincs félretaposva? Az enyém sem, de mégiscsak használtak.

Mivel kínálhatom meg magukat? Tegnap készítettem flódnit, nagyon szeretem. Nem ettek még flódnit? Az eredeti süteménybe, ahogy a zsidók készítik, kell mazsola is meg fahéj, de én azokat kihagyom belőle, mert egyiket sem szeretem. Mit mondjak, nem olcsó, de egyszer egy hónapban megengedhetem magamnak így az életem vége felé, nem igaz? Szoktam ám magam kényeztetni, összejövünk a barátnőimmel, elmegyünk a Zserbóba, megisszuk a kávécskánkat habocskával, jól kibeszélgetjük magunkat, igen, még politizálunk is. Hajjaj, de még mennyire! Nagyon kritikusak vagyunk ám, mi nem csókolunk kezet a miniszternek, mi nem istenítjük, látjuk, hogy mit művel a haveri körével. Hogy ebbe ne menjünk bele, mert maguknak is megvan a véleménye? Nem bánom, de tudják meg, ha ötven évvel fiatalabb lennék, azonnal kivándorolnék. A barátnőim is ezt mondják, de mi már mihez kezdenénk egy idegen országban? Azt mondom, aki teheti, az meneküljön innen, amerre lát. Rendben, folytatom, szóval, kiöltözöm elegánsan, kalapot is teszek, akár nyár van, akár tél, nekem minden ruhához, kabáthoz van hozzáillő kalapom, táskám, cipőm, kesztyűm, megmutassam? Itt van minden a gardróbszobámban. Higgyék el, még most is megbámulnak az utcán a férfiak, olyan jól tudok kinézni. Fiatalon is adtam magamra, hetenként jártam fodrászhoz, kozmetikába, manikűröztetni, pedikűröztetni. Most is megyek, ezért olyan szép a bőröm, a hajam is rendben tartom, Isten mentsen, hogy elhanyagoljam magam, mint némelyik öregasszony. Színházba, kiállításokra, koncertekre, moziba járok rendszeresen, szellemileg is karbantartom magam, dolgozom is magánszorgalomból.

A gyerekkoromról meséljek? Az előző napokon is arról volt szó. Mondjam el újra? Hányszor? Üljünk asztalhoz, ha nem bánják, én meggyújtom a pipámat. Fiatal lány korom óta pipázom, akkor polgárpukkasztásból, de rászoktam, szeretem az illatát. Kávét esetleg a flódnihoz? Ma nem terveztem főzést, van egy kis kolbász, sonka, szalonna, erős paprika, paradicsom, azzal szívesen megkínálom magukat. Egyelőre elég a kávé meg a sütemény? Hamar befejezem a mondandómat, aztán menjenek is, mert, szerdánként uszodába járok, és ha nem tévedek, ma szerda van.

Lukács Regina vagyok. Két éves voltam, amikor az anyámat az apai nagyanyámmal együtt a nyilasok a Dunába lőtték. Apámat és a nagyapámat keresték késő este, hátha rájuk találnak valamelyik állomáson, s ki tudják menteni őket. Valakitől hallották, hogy elhajtották az étteremből őket, ahol muzsikáltak. Anyámékat is elkapták, máris vitték a többi zsidóval a Dunához. Az anyai nagyanyám nevelt fel apámmal közösen. Az apai nagyapám Dachauban halt meg, ahogy apám elmesélte, flekktífuszt kapott. Az anyai nagyapámat sem ismertem, ő sem jött vissza a lágerből. Azt hiszem, még azelőtt elváltak, mielőtt kitört a háború, ezért alig hallottam róla valamit. Drága apám, amikor megtudta, hogy miatta ölték meg a feleségét és az anyját, vigasztalhatatlan lett. Darabokra akarta törni a hegedűjét, szerencsére a nagyanyám észrevette és kikapta a kezéből. Nem

akart többé muzsikálni, talpalávalót húzni a mulató gádzsóknak. Inkább elment segédmunkásnak kőművesek mellé, mert el kellett tartani a családot. Nagyanyám kalapos lány volt, a háború után a kommunisták szerint a kalap úri huncutságnak számított. Meg persze a cigányzene is. Apám sosem beszélt anyámról, egyáltalán nem emlékszem rá, amit tudok róla, azt a nagyanyámtól tudom. Várjanak csak, van egy fényképem, megmutatom maguknak. Ugye, milyen gyönyörű! Énekesnő volt az Operettben, ott ismerte meg apámat. Ha egy-egy darabban cigányzenét kellett muzsikálni, apámat hívták a bandájával vendégművésznek. Azt kérdezik, hogy a szülők tiltakoztak-e nászuk ellen? Nem, egyáltalán nem, sőt, amikor a sárga csillagot fel kellett varrni a zsidóknak, a cigány mamámhoz költözött a zsidó mamám, mert nem akarták, hogy baja essen, így maradt meg, s így tudott felnevelni engem. Mindezek ellenére nem volt rossz gyerekkorom. A nagymamától megismertem a zsidó vallást és a szokásokat, de a cigány szokásokat is apám rokonaitól, nem is áll olyan távol egymástól, higgyék el nekem. A nagy zsidó ünnepeket megtartottuk, a Sabbathot is, olyankor apám volt a sábesz szolga, jobban mondva a sabesz goj. Nem esett nehezére, mert a többi napon meg mama szolgálta ki. Én már nem tartom, csak Ros Hásánakor, a zsidó újévkor megyek el a zsinagógába, de az Engesztelőnapon a nagy böjtöt sem tartom, nem bírnék huszonöt órát éhezni. Annyit azért megteszek, hogy számba veszem, milyen bűnöket követtem el az évben, s ha megbántottam valakit, attól bocsánatot kérek.

Régóta egyedül élek. Az első férjem zsidó volt, egy kiállításon ismerkedtünk össze. A festő cigány volt, hatalmas művész, őt pedig érdekelte a cigány kultúra vagy még jobban a cigány nő alteste. Kiszemelt magának, megszólított, naná, hát feltűnően szép voltam. A segítségemre akart lenni könyvekkel, hogy én is megismerhessem a cigány történelmet, a cigány kultúrát. Ennyiben maradtunk. Aztán vagy három hét után kaptam tőle egy levelet, amiben ismét felajánlotta a könyveit. Valójában ezek olyan munkák voltak, amihez nem lehetett hozzájutni. A levél vége így hangzott: Minden kezdet nehéz. Akkorát nevettünk az unokanővéremmel, csóró sebesült, csak így neveztük, akkoriban ez volt a muzsikusok szava járása, ha valakit gúnyoltak. Megválaszoltam, hol és mikor találkozunk. Kiderült a randevúnkon, addig kutakodott, míg sikerült kinyomozni a lakcímemet, és a könyvek csak ürügyül szolgáltak. Abban az időben kivételesen szerencsés volt az, aki lakástelefonhoz juthatott. A posta volt jóformán az egyetlen kapcsolattartási lehetőség. Nem egyedül mentem, vittem magammal az egyik barátnőmet. Albin – mintha a lány ott sem lett volna – egyfolytában engem dicsért. Akkor még azt sem tudtam róla, hogy zsidó, ő meg azt hitte, hogy teljesen cigány vagyok. Na, én mondtam neki, hogy ha elolvasom a könyveket, majd feladom, mert nem akarok vele többet találkozni. De ő csak tovább ömlengett, hogy milyen nagyon okos vagyok meg szép. Annyira bosszantó volt. Idegemben azt találtam neki odavetni hetykén és kellően megalázó hangsúllyal, hogy te annyira hülye vagy, hogyha azt mondanám, vegyél feleségül, még feleségül is vennél. És mi volt a válasza? Persze, minden gondolkodás nélkül. Erre a szóra felálltam az asztaltól és ott hagytam köszönés nélkül. Huszonkét éves voltam, s apám egyre szigorúbb velem. Akkor már muzsikált, s egyre-másra azt hajtogatta, ismeri, mi folyik az éjszakában, ezért nekem sötétedés előtt, bárhol is lehettem, haza kellett érnem. Miután elolvastam a könyveket, becsomagoltam, hogy feladjam. Mit tesz Isten? Magamnak címeztem. Fel is vihetem neki – villant fel bennem, s úgy is lett. Két kezemben fogtam a csomagot, amikor ajtót nyitott, magam sem hittem el, mit mondtam neki: a feleséged leszek. Egy hónap múlva összeházasodtunk. Apám kínjában öklöllel ütötte magát, nagyanyám csitította. Három hónap múlva hazaköltöztem, az egyéves évfordulónkra kimondták a válást. Nem voltam képes megszeretni, idegen maradt számomra, bár nagyon jó ember volt, imádott, házimunkát sem kellett végeznem mellette. Ha a jó nem kellett, jöhetett a rossz. A második férjembe sem voltam szerelmes, úgy mentem hozzá. Viszont vele sokat nevettünk, szarkasztikus már-már gyilkos humora, és bohém természete miatt vonzódtam hozzá. Ó nem, a második férjem cigány volt. Gyors egymásutánban három fiam születetett, ám a férjemre semmiben sem számíthattam. Ő továbbra is élte a bohém művészekre jellemző kimaradozós, könnyed életét.

Túlságosan hamar elégett a gyertyája. A gyerekek már külföldön éltek akkor. Egyetlen unokahúgom él itt Pesten, elfogyott a család. Apám és nagyanyám réges rég áteveztek a túloldalra. Ám így, egyedül élve sikerült kiteljesednem. Még a gyerekeim is mondják, hogy többet értem el néhány év alatt, mióta nincs az apjuk, mint mellette négy évtizedig. Hogy mit csinálok? Levéltárba járok kutatni a zsidó és a cigány történelmet, de csak úgy magamnak, a magam kedvtelésére. Mellette alapítottam egy cigány asszonykórust, velük hetente egyszer próbálunk. Úgy vagyunk

egymással, akár egy család. Igen, fellépéseink is vannak, nem csak cigány dalokat dolgozunk fel, más műfajokat is, például musicalt, világslágereket, a kórusvezetőnk musicalszakon végzett. Igen, persze, ő is cigány.

Hogy a gyerekeimnek mi a foglalkozása? Nyelvészek, a legidősebb héber, a középső arab, a legkisebb cigány nyelvész. Ritka nyelvérzékük van, mindegyik sok nyelvet beszél, amikor együtt vannak, direkt összevissza, mindenfajta szavakat belekevernek a mondandójukba, s akkorákat nevetnek azon a mély, férfiasan öblös hangjukon, hogy kihozzák a házat. Ha azt hallanák, hogyan tréfálkoznak a lakókkal különböző nyelveken, amiből azok semmit sem értenek, de egyszeriben jó kedvük lesz, s velük együtt kacagnak.

Idő van, készülődnöm kell az uszodába. Holnap már nem jönnek ugye? Hogy jönnek megint? Délben itt lesznek? Maguk lerázhatatlanok.

(Folytatjuk)

BÁRSONY JÁNOS

Vízkereszt Héregen, 1945

SÁRKÖZI MIHÁLY Karácsony óta folyamatosan tart itt az ágyúzás, folyik a harc a bekerített Budapestért. Mondta nekem reggel az öreg Tvarosek János, aki világlátott ember, már a múlt háborúban is szolgált, németül is beszél.

BURKA MISKA Jól mondod, szomszéd. Azt sem tudjuk itt a szélen, hogy ki az úr a falunkban. Magyar-é? Orosz-é? Német-é? Hát, hogy tudnánk így, muzsikus emberként ezt túlélni? Se kocsma nincs, se vigalom, csak a halál hangja, szele, füstje. Régebben legalább napszám volt, tudtunk félretenni télire. De az idén alig. Hoztak ide a nagygazdaságba a mezőségből, Nagysápról, elhurcolt romákat ingyen munkára csendőrkísérettel. Mi meg csak néztük. Ha nem hívtak volna azok a szegényebb asszonyok, akiknek az ura a fronton harcolt, akkor még őszig sem bírtuk volna ki. Nem muzsikáltat ilyenkor senki. Háborús világban.

TVAROSEK JÁNOS Ne irigyeld el azt a munkát a gerófnál a szegény raboktól. Már vagy két hónapja elhajtották innen őket Győrbe, majd Komáromba a Csillagerődbe. Velük vitték a sánta Baloghot is a feleségével, meg a szép Arankát és a másik két gyereket, pedig milyen jó bőgős volt a fiú. De nincs közöttük már a fiatal Kolompárné, meg a tízéves Zsuzsika, akit magával hozott rokonként. Kiderült róla hogy bújtatott zsidó leány és Győr alatt mindkettőjüket belelőtték a nyilasok a Dunába.

SÁRKÖZI MIHÁLY Honnan tudja Tvarosek bácsi, hogy hová vitték őket, mi lett velük?

TVAROSEK JÁNOS Nem olyan nagy titok az. A sánta Keller fia ott szolgál őrként az erődben. Ő írta meg az asszonyának, hogy kikkel találkozott. De ezeket onnan is elvitte már a vonat, talán Németországba.

●

BURKA MISKA Tegnap csak egy napig voltak itt az oroszok, de mégis elzabrálták a Kleinék két lovát. A felvégi lányok is rosszul jártak. A Schmidtné és a tizenöt éves lánya az erőszak után bevette magát az erdőbe szégyenében. Az Isten adja, hogy meg ne fagyjanak, túléljék valahogyan a bajt.

TVAROSEK JÁNOS Úgy hallottam, ma reggel óta a német katonák az urak a falunkban.

SÁRKÖZI MIHÁLY Hát én gyorsan hívom a Jenő fiamat, hogy hírt kaptunk a Balogh családról, így talán a csinos Balogh Arankáról is, akit már a tavaszon megkért magának feleségnek és vízkeresztkor lett volna mostanában a lakodalmuk, ha el nem hurcolják rabnak.

●

NARRÁTOR *Sárközi Jenő a szobában éppen Arankán gondolkozott.*

BALOGH ARANKA Jenőm, szerelmem! Hogyan lehetünk mi egymásé, ha nem tudjuk összekeresni még a lagzira valót sem! Engemet meg folyton kerülget ez a Boros jegyző. A vén kujonnak pont én kellenék a göthös, beteg felesége mellé cselédnek, meg az ágyába melegítőnek. Van itt nekem a faluban becsületem, mindenki ismerhet, tudhatják, hogy rendes lány vagyok. Nem leszek én senki cafkája, inkább meghalnék. Téged szeretlek, Jenőm. Gyere, csókolj meg, most senki nem láthatja itt a fák között!

SÁRKÖZI JENŐ Arankám, mondok én neked valamit. Februárban szerződött le apám a faluval a család nevében útkarbantartásra. Emellett én még el tudok menni napszámba istállótisztításra, kapálásra, szántásra. Nem szégyellek én semmiféle munkát érted, a házasságunkért, szerelmem. Összekeresem télig a lagzira valónkat, ha beleőszülök is! A Borosnak pedig megmondhatod, hogy keressen magának más cselédet.

●

BALOGH ARANKA Jenőm, kedvesem, beszéltem a Boros jegyzővel a cselédség dolgáról, meg hogy a vőlegényem sem enged el oda. Azt mondta, rajtam múlik.

BOROS JEGYZŐ Ha kell a jó, kell, ha nem, akkor nem. De jól meggondoltad? Mert bizony lesz ennek még böjtje, majd csak nézd meg. Csak te tehetsz majd arról, ami lesz

BALOGH ARANKA A fene tudja, mit érthetett a dolgon ez a vén kujon. Mert itt a faluban hatalma, az van neki sok mindenre.

NARRÁTOR *Azután a tizenkilenc éves házasulandó Jenő ina-szakadtáig dolgozott egész tavaszon és nyáron, Aranka ugyanúgy, az esküvő költségeinek kikerítésére. De ez egyre nehezebb lett a a grófi birtokra máshonnan való kényszermunkás romák idehurcolása után. És jött az ősz, vége lett a betakarításnak, és jöttek a nyilasok. Minden roma családot összegyüjtöttek a rab roma munkások mellé a grófi pajtába, akinek nem volt éves munkaszerződése. A Balogh családot is odahajtották Arankával együtt, pedig ők le voltak szerződve a malomba munkásnak.*

BALOGH ARANKA Jegyző úr! Jegyző Úr! Minket miért hoztak ide? Mi szerződött munkásai vagyunk a Katz molnárnak? Hová visznek?

BOROS JEGYZŐ Hallgass, Aranka! Én megmondtam neked, hogy csak te tehetsz a sorsodról. Nem akartál hozzám jönni cselédnek, majd leszel a németeké. Itt már nem tartasz lakodalmat az orrom előtt. Na sorakozó, induljon az a menet csendőr úr! Már mindenki itt van.

●

SÁRKÖZI JENŐ Te rohadék jegyző! Elválasztottál a szerelmemtől. Ki tudja, most éppen hol raboskodik szegény?

NARRÁTOR *A szerelmére gondoló Jenő kérdésére azonnal válaszolt apja bejőve a házba.*

SÁRKÖZI MIHÁLY Te Jenő! Hírt kaptunk a Balogh családról és a te Arankádról! Komáromba vitték őket a Csillagerődbe. De már nincsenek ott, mert vonattal továbbvitték őket is Németországba dolgozni. Hát a hír, az hír, ha nem is jó, de legalább reménykedjünk, hogy vissza tud majd valahogyan jönni egészségesen.

NARRÁTOR *Apa és fia kimentek a ház elé Burkához és Tvarosek bácsihoz.*

BURKA MISKA Te, Sárközi Misi, ma van szilveszter! Nem kellene megfogni a hegedűt, brácsot, brúgót, cimbalmot? Kiöltözni peckesen és bemenni a német tisztekhez muzsikálni az év búcsúztatásán? Hátha szerencsével jártok és kerestek magatoknak annyit, hogy tavaszig kitartásotok legyen!

SÁRKÖZI MIHÁLY Igazad van, öreg Burka. Kell a kereset a télbe. Mit esznek másképp a gyermekek? Na, menjünk, öltözzünk, szedelőzködjünk! Erzsi, Iboly fektessétek le a gyerekeket, meséljetek is nekik, hadd aludjanak jókedvűen, mert mi csak reggeltájban jöhetünk haza a számításom szerint.

●

BURKA MISKA Nézd Misi! A katolikus iskola előtt erős őrség áll, bent világítanak, ott lehet a német parancsnokság. Vegyük elő a hangszereket, húzzunk egy tust, hátha behívnak az urak!

NÉMET ŐR Halt! (Állj!) Wer Sind Sie? (Kik vagytok?) Zigeunerkapelle herr officer!

BOROS JEGYZŐ Na, éppen jókor! Gyertek be!

SÁRKÖZI MIHÁLY Jó estét az uraknak! Adjon az Úristen mindenkinek sok boldogságot, örömteli hazatérést a háborúból! Alázatosan kérem Boros jegyző úr jóindulatát, ha elmondaná a német tiszt uraknak, kik vagyunk és mi járatban, hogy semmi félreértés ne essék a mai ünnepi napon.

BOROS JEGYZŐ Nem bánom. Most csinálunk egy kis helyet maguknak az asztalok előtt, a bor már itt van, a disznótoros vacsora már elkészült. Kezdődhet a mulatság.

NARRÁTOR *És folyt a bor, szólt a zene. Fogyott az étel, kérték a dalokat az urak és a vendég helyi leányok és asszonyok, még Misi vonójába is bőven került a német márkákból. Reggelig tartott a mulatság.*

SÁRKÖZI MIHÁLY Kerestünk is vagy kétszáz márkát, de hogy fogjuk ezt elkölteni? Ha az oroszok a Volgától a Dunáig eljutottak, Pesttől Tatabányáig már csak közelebb van, és Héregig még rövidebb az út! Ha tegnap itt voltak, holnap újra itt lehetnek. Akkor pedig mit kezdünk a márkával? Lehet, hogy még meg is büntetnek miatta.

BURKA MISKA Tudjátok mit? Holnap bemegyünk a faluba, megpróbálunk élelmet venni a pénzen. Majd azon osztozunk: Na, jó álmokat! Délben itt találkozunk!

●

NARRÁTOR *Másnap a banda zsákokkal indult a falu közepe felé.*

SÁRKÖZI MIHÁLY Na, kialudtátok magatokat?

BURKA MISKA Nocsak, itt a kisebbik Sárközi Mihály.

SÁRKÖZI MIHÁLY Most már gondoljunk a családunkra, menjünk élelemért! Kezdjük a nagygazdáknál! Jónapot, Gazduram! Alázatosan kérni jöttünk egy kis lisztet, zsírt, húst, szalonnát, almát, krumplit, káposztát, ha van egy kis fölöslege, mi jó pénzért, amit most kerestünk, szívesen megvásárolnánk tisztességes árért.

NAGYGAZDA Pusztuljatok innen, biztosan loptátok a pénzeteket. Én nem üzletelek veletek. Mi megdolgozunk ezért az élelemért. Ti meg csak tolvajok vagytok!

BURKA MISKA Itt sem juthatunk élelemhez, no, menjünk tovább.

SÁRKÖZI MIHÁLY Most már a szegényebb gazdákhoz térünk be, talán ott szerencsével járunk.

BURKA MISKA Na, végre itt már kaptunk ezt azt, menjünk tovább és lassan tán lesz ennivalónk a családoknak.

SÁRKÖZI MIHÁLY Most már csak két ház és otthon vagyunk. De nézzétek itt van Sranz, a lusta nyilas parancsnok, már elfogyott neki a nyáron a zsidóktól rabolt holmi. Most itt áll előttünk lesi a hátunkon a teli zsákjainkat.

SRANZ HANZI Na mi van? Lopni voltatok cigányok? Mi van a csomagokban? Látom, búza, krumpli, szalonna, tojás, még két tyúk is! Honnan az ördögből hoztátok?

BURKA MISKA Mi tisztességes munkával kerestük meg ennek az árát, a német tiszt uraknak muzsikáltunk. Rendesen megvásároltuk, engedjen bennünket tovább, parancsnok úr!

SRANZ HANZI Ha így kerestétek, mehettek! De azért még gondom lesz rátok! Még hogy ők esznek, a szegény magyar ember meg éhezik. Hol itt az igazság?

SÁRKÖZI MIHÁLY Mi már itthon vagyunk. Dikh gyerekeink, kaptok enni, vége a koplalásnak! Aztán ne kapkodjatok, jól megrágjátok a falatot!

SÁRKÖZI JENŐ Látjátok, milyen ügyes szüleink vannak, ugye Ibolyka, ebben a háborús időben is jut kenyér a szánkba. El kéne menni a templomba is, hogy hálát adjunk ezért a Jóistenkének. hogy ilyenkor is gondol ránk, szegény cigányokra. De ilyenkor a templomot zárva tartják. Itt imádkozzunk, énekeljük együtt: „Mennyből az angyal, eljött hozzátok…”

●

SÁRKÖZINÉ FRANCISKA Te Mihály! Két napja még énekeltünk, ma reggelre már újra itt vannak az oroszok. Nagy kucsmában járják a falut. Ellenséget keresnek.

●

NARRÁTOR *A nyilas parancsnok, a lusta Sanz veszekedik a feleségével.*

SRANZNÉ Te Hanzi, nem megmondtam, hogy húzd meg magad! Látod, hogy az oroszok keresik a németek embereit, csak idő kérdése, hogy ránk akadjanak. Te tudsz oroszul egy kicsit, még Ungváron tanultad a favágóktól, menj, szóljál nekik, hogy ki húzta a német tisztek nótáját. Így majd a maguk emberének gondolnak és békén hagynak minket.

●

SRANZ HANZI Drasztutyi Nacsalnik! Já znaju kto ljubil germanszki officerí. Igyi szuda szvam. Én tudom kit kerestek. Gyertek velem a német tisztekkel mulatókhoz. Kövessetek!

NARRÁTOR *Mentek a ruszki katonák a falu széli kunyhókhoz Sárközi Mihályék házához. Látták a nyomorúságot, bementek és meglátták a falon a hangszereket és a síró gyerekeket.*

OROSZ KATONA Vü ciganyi! Muzikanti! Daszvidányija! (Viszontlátásra!)

NARRÁTOR *Más nem történt, és a feljelentő is elkullogott. Pedig akkor két foglyot is elhurcoltak a faluból. Hat év múlva jöttek meg a fogságból. De újból fordult a kocka. másnap megint a német csapatok törtek be a faluba. Visszajött a csendőr is.*

●

NÉMET TISZT Jegyző úr! Lefoglaljuk a katolikus iskolát a német parancsnokság részére! Gyorsan ürítse ki a termeket, mert mindjárt itt a főnökség!

●

SÁRKÖZINÉ FRANCISKA Te Mihály! Mit kereshettek itt tegnap ezek az orosz katonák pont nálunk? Nem értem én ez dolgot.

SÁRKÖZI MIHÁLY Nem is kell, hogy értsük, de megmentett minket a Szűz Mária. Aludj, pihenj inkább.

●

NARRÁTOR *A következő éjszakán éjfél körül nagy lövöldözés volt a szomszéd hegyen, majd hajnalban a család nyögésekre, az ajtó kaparászására riadt.*

SÁRKÖZI MIHÁLY Ki lehet az ilyenkor? Ki zavarhatja ilyenkor a családunk nyugalmát? Hivatalos emberek nem lehetnek, sem testvérek, rokonok. Azok bátrabban berúgnák az ajtót, vagy kopognának, ha dolguk volna velünk. Itt másról lehet szó. Valaki bajban van és segítséget akar kérni. Tőlünk. Hiszen mi itt lakunk a falu legszélén, az utolsó házban. Mit tegyünk? Krisztus urunk azt tanítja: segíts felebarátaidon, ha bajban vannak. Ereggy asszony, bogozd ki az ajtó madzagját, nézd meg, ki van kint!

SÁRKÖZINÉ FRANCISKA Jaj, Istenem! Egy kucsmás ember! Csupa vér, alig lélegzik. Orosz mundér van rajta.

SÁRKÖZI MIHÁLY Ha így van is, segíteni kell rajta Isten nevében. Gyere, húzzuk be együtt a házba.

NARRÁTOR *Azzal bevitték a sebesültet a házba, levették róla a véres ruhát, lemosták a vért, rongyból tépést csináltak, bekötözték a sebeket, majd lefektették és betakarták.*

●

NARRÁTOR *A szomszédban a lusta Sranz Hanzi nyilas parancsnokot korán kivetette az ágy, kiment a ház elé és látta, hogy Sárköziék előtt a gyerekek éppen a havat hányják el, ami távolabb piros vonalat mutat.*

SRANZ HANZI Te gyerek, milyen vér az ott a fák közt?

SÁRKÖZI GYEREK Nem mondhatom meg. Apám erősen megtiltotta.

SRANZ HANZI Eljött az én időm! Nem fogjátok elenni a szegény magyarok elől többet az ennivalót. Na, várjatok csak, irány a hatóság!

●

SRANZ HANZI Csendőr urak, parancsnok urak! Nagy hírem van! Jöjjenek, a Sárközi cigányék oroszt bújtatnak! Fogjuk el őket!

NÉMET TISZT Ehhez már meg kell szervezni a hadműveletet. Karl riasztás a második szakasznak, tizenöt perc múlva itt álljanak előttem, teljes menetfelszerelésben. Te pedig szerezz egy tolmácsot, Szepp! Kivallatjuk őket.

SZEPP KÜLDÖNC Herr Tvarosek, komm Hier! Jöjjön velem, hívatja a parancsnok! Tolmács kell.

TVAROSEK JÁNOS Ne kiabálj, megyek már!

NÉMET TISZT Mindenkin van álcázó köpeny? Géppisztoly, három tár töltény? Na, akkor induljunk, első raj balról, második jobbról!

●

SZEPP KÜLDÖNC Kinyitni! Katonaság!

SÁRKÖZI JENŐ Most hát Jenő, itt a Vízkereszt, a lagzid napja Balogh Arankával vagy a halállal! Mit tegyek? Ha a többiekkel, anyámmal, apámmal, testvéreimmel maradok, az a biztos halál, és addig szörnyű szenvedés. Ha szökni próbálok, van tán némi remény, hogy találkozunk még a szerelmemmel. Ha közben megölnek, akkor már nem fáj, Isten azt akarja, hogy nála találkozzunk egymással. Az is jobb, mint várni a halált. Nézzük, hol juthatok át! Igen, az a szélső bamba az orrát fújja, azt fellökhetem, azután irány az erdő, futás. Isten veled drága családom!

NÉMET TISZT Feltartott kézzel egy sorban kijönni, vagy lövünk…

SZEPP KÜLDÖNC Megvan a ruszki!

NÉMET TISZT Kötözzétek össze a kezüket!

SZEPP KÜLDÖNC Az egyik az erdő felé menekül! Lőjétek le!

SÁRKÖZI JENŐ Csak elért a golyó! Ez volt a teremtő akarata, azzal pedig nincs vita. Eszerint már fent vár Arankám.

SZEPP KÜLDÖNC Nézd, ez mosolyog a halálában, a barbár…!

SÁRKÖZINÉ FRANCISKA Szegény Jenőm, drága kisfiam! Csak tizenkilenc évet élhettél, de már vége a szenvedésednek. Nyugtasson az Isten, jó gyermekünk voltál.

NÉMET TISZT Hármasával sorakozó! A két hullát fel a kocsira! Menet indulj!

NARRÁTOR *Az orosz katonát közben a teherautó mögé kötözik. A kocsi elindul, vonszolja a sebesültet, aki előbb jajveszékel, utána koppan minden kátyúnál, majd csend lesz. A rabok rettegve nézik.*

●

NARRÁTOR *Mennek Sárköziék az ismerős utcákon sírva, jajveszékelve egymás után, a népek csöndben nézik őket. Az öreg Tvarosek János, a tolmács nem bírja tovább, vigasztalni próbálja őket.*

TVAROSEK JÁNOS Ne féljetek, jönnek még jobb idők!

NÉMET TISZT Lökd be a sorba azt az öreget! Neki is ott van a helye! Na, van még aki csatlakozna?

●

NÉMET TISZT Kíséret állj! Be a parancsnokság udvarára! Franz! Szerezz tíz lapátot! Tereljék össze a falusiakat!

BOROS JEGYZŐ Kihirdetem a hungarista állam ítéletét: Aki az ellenséggel cimborál és tetten érik, az a helyszínen felkoncolandó!

NÉMET TISZT Na, áshatják a gödröt! Most már elég! egyes sorban a gödör előtt sorakozó! Tűz!

NARRÁTOR *Az áldozatok belehanyatlanak a gödörbe, utánuk dobják a két korábbi meggyilkoltat. A katonák rájuk hánynak némi földet, a katolikus iskola udvarának közepén.*

●

NARRÁTOR *Tavasszal megindult a tanítás…. Két év múlva a falu elöljárósága megbíz egy romát, hogy titokban éjszaka hantolja ki a tizenkét embert, vigye el a temető szélére, hányja bele az egyik bombatölcsérbe, és szórjon rájuk növényzetet. Így történt. Azután hetvenhét év hallgatás…. A halottak máig temetetlenül fekszenek. Miért ez a hosszú csönd ?*

SZEREPLŐK EGYÜTT Mert itt kell élnünk, megélnünk. Muzsikálásból. És ez a hazánk.

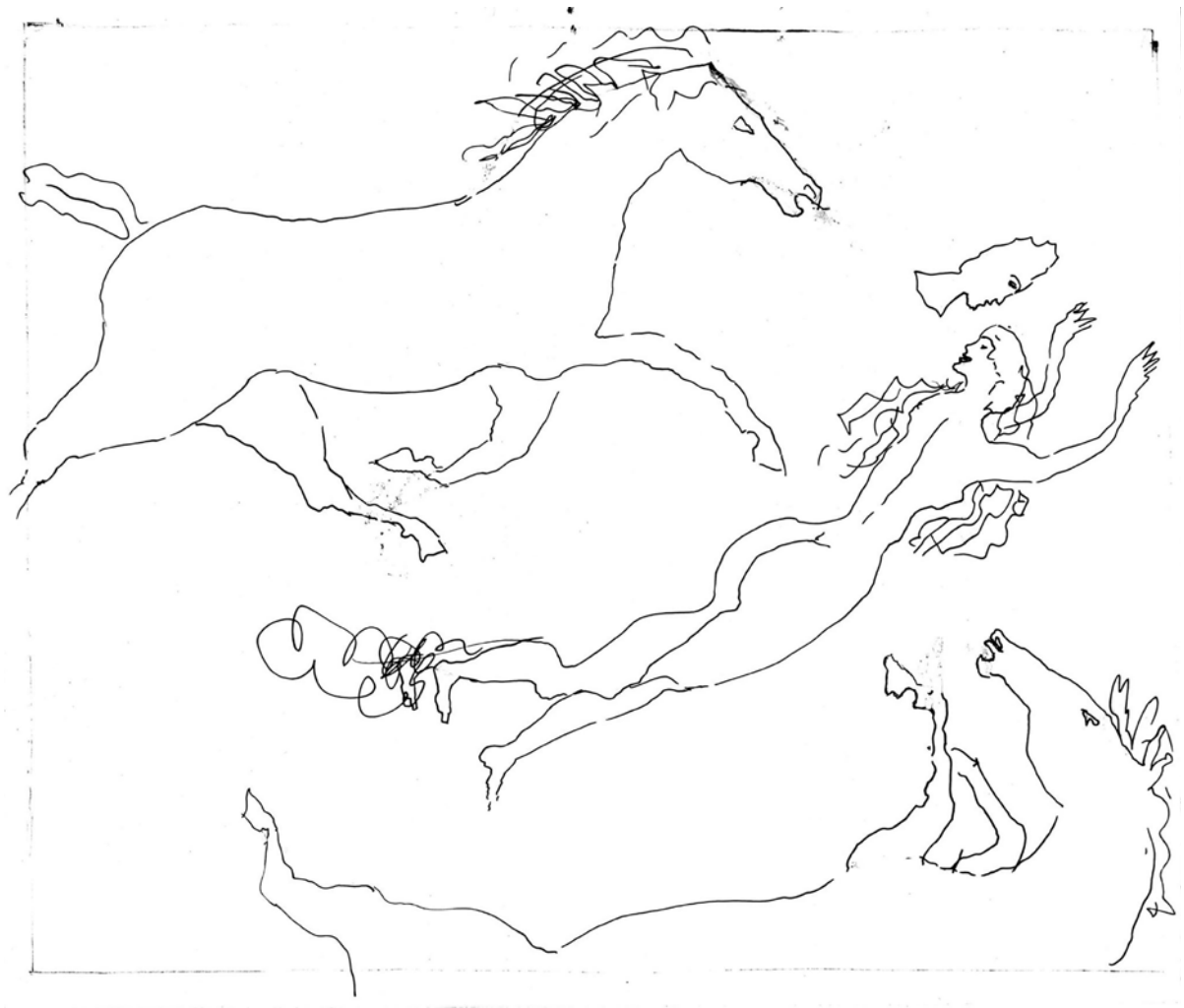

OEIN DEBHAIRDUIN

Miért bolyong a Hold?

Ír nomád népmesék

(részlet)

Méhek és óriások – Beach an tom gloke

Mindahányan más-más módokon találunk oltalomra, és attól függően, milyen időszakunkat éljük, máshogy ragaszkodunk hozzá. Nagyjából kilencéves lehettem, amikor a burok, amely oly szorosan feszült rajtam, megrepedt, és rögtön le is hullott, amikor először lettem kitéve a külvilág nagyon is valóságos veszélyeinek. Egészen addig azt hittem, ahogy annyi más gyerek is, hogy semmiféle baj nem érhet, hisz' a szüleim vigyáznak rám.

A házunkkal szomszédos mező szélén álltam, egy vadgesztenyefa szétterülő ágait néztem, amikor két ág közötti résben felfedeztem a méhek fészkét, amely úgy nézett ki, mint egy rakás égetett kása. Annyira tisztán emlékszem rá, hogy most is látom magam előtt. Csendben, behúzott nyakkal néztem, ahogy a méhek ki-be járkálnak a fészek közepénél formálódó, sötét, szem alakú lyukból.

Teljesen megfeledkezve a környezetemről, felálltam, hogy közelebbről is megszemlélhessem a méheket. Kinyúltam, hogy megérintsem a fa köré tekert drótot, de nem vettem észre rajta a tüskéket. A kezem azonnal bele is akadt a szögesdrótba, és amikor pánikszerűen visszarántottam, alaposan felsértette a középső ujjamat, mély, cikcakkos vágást ejtve rajta – ömlött belőle a vér, én pedig felüvöltöttem a fájdalomtól.

Apám, aki meghallotta a sikoltozásomat, és látta, ahogy élénkvörös vér csörgedezik a csuklómon, addig rángatta a gallérját, hogy elengedett a varrás. A leszakított gallért a seb köré tekerte, behajlítva az ujjamat, hogy megtartsa a köré csavart anyagot. Aztán jobb karja alá kapott, és olyan tempóban kezdett el haladni, hogy a házáig tartó mezők és házfalak szinte egymásba olvadtak. Csitított, hogy maradjak nyugton, és azt ismételgette: „Az élénk vér híg vér. Közel van a bőrhöz. Minden rendben lesz, minden rendben lesz, minden rendben lesz…"

A következő dolog, amire emlékszem, már az orvosi szoba, miután újra összefoltozták a bőrömet. Úgy mentünk el onnan, hogy megígértük, pár nap múlva még visszamegyünk. Édesanyám kabátjának belső zsebében egy kis fehér boríték lapult, arra az esetre, ha kórházi ellátásra lenne szükség.

Szüleim szinte óránként a homlokomra tették kezüket, és figyelték, nem vagyok-e lázas. Az ujjbegyemet is ellenőrizték, és figyelték a színe változását. Nagyanyámnak volt egy hosszú listája, hogy milyen leveseket, teákat, gyógyszereket kell fogyasztanom. Kak az út túloldaláról érkezett, TV-műsorokat javasolt és rádióállomásokat, meg magnóra felvett dalokat, hogy lefoglaljanak, és őket hallgatva nyugodt maradjak, és kész a gyógyulásra.

Úgy három nap múlva vissza kellett menni az orvoshoz, hogy levegye a kötést, és megvizsgálja az ujjamat. Eléggé féltem, mivel már megbarátkoztam a gézzel a kezemen. Az orvos lassan elkezdte letekerni a kötést, de alig fogott bele, a fokozódó fájdalom miatt elrántottam a kezemet. Apám ekkor átkarolt, hogy stabilan tartson, édesanyám pedig kis köröcskéket cirógatott a hajamba. Apám, hogy elterelje a figyelmemet, elmesélte a következő történetet az óriásokról, a hegyekről és a méhekről.

Annyira fontosnak éreztem magam akkor, hogy mindketten így vigyáznak rám, és ennyire oltalmaznak, hogy a mai napig eszembe jut ez a mese, amikor váratlan kihívások elé állít az élet.

●

Valamikor réges-régen az óriások szabadon éltek a világban. Hatalmas, kegyetlen lények voltak, legalább háromembernyi magasak, olyan széles vállal, mint egy szekér. Széles, lapos lábfejük, tömpe lábujjaik és vastag karjuk volt, és bár kezük kicsi, tenyerük pedig gömbölyded volt, az ujjaik hosszú, csontszerű, görbe, hegyes karmokban végződtek. Jéghideg szemek ültek lapos, hosszúkás arcukban, amely ködfehér volt, így illett hullaszín bőrükhöz. A fülük nagy volt és he-

gyes, mint egy kutyáé, hatalmas fülcimpájuk széles vállukat verte. Avas, állati zsiradék, rothadó széna és állott izzadság szagát árasztották magukból.

Mindig torzonborzak voltak, a hajuk, amelyet mintha tüskebokor gyökerével fésültek volna, tele volt göröngyökkel, gallyakkal és levelekkel.

Az általuk elejtett és felfalt állatok bőréből készítettek maguknak ruhát, méghozzá úgy, hogy a lenyúzott bőr közepére egy lyukat vágtak a fejüknek, a derekuknál pedig borostyánindákkal szorosan megkötötték.

Állandóan portyáztak, raboltak, fosztogattak, arra csaptak le és falták fel, ami épp szembejött velük – legyen az legelő marha, egy kocsma éléskamrája, vagy a patakban ugrándozó hal –, de leginkább a méhek fészkében megbúvó ragacsos méz volt a kedvencük. Alkalomadtán megesett, hogy egy-két állatnak megkegyelmeztek a legelőn, vagy néhány halat benne felejtettek a folyóban, esetleg némi maradékot elszórtak a kocsmai dézsmálás során, olyan viszont sohasem fordult elő, hogy egy csepp mézet is hagytak volna maguk után. Ráadásul a lakmározás mámorában nemcsak a méhek fészkét zúzták össze, de még a fákat is kidöntötték, amelyek a méhek lakóhelyéül szolgáltak.

A méhek ekkoriban félénk, védtelen teremtmények voltak, akik egész nap az erdők csodás adományaiban dúskáltak, és miközben begyűjtötték a nektárból a részüket, nem sajnálták az időt arra, hogy minden egyes meglátogatott szirom szépségében elmerüljenek. Halk, szorgos zümmögésük a túlcsorduló boldogság dalaként szűrődött át az erdő fái között.

Az óriások rémuralmának kitett állatok közül a méhek lázadtak fel elsőként. Felhívást küldtek szét Éire földjén, és aki csak tehette közülük, összegyűlt Oírr szigetén. Egy idős bölcs asszony háza fölött gyülekeztek, kitalálni, mitévők legyenek.

Először is eldöntötték, hogy elmennek az óriásokhoz, és megkérik őket, hogy fejezzék be a télre felhalmozott készleteik dézsmálását.

Össze is állt egy méhekből álló küldöttség, akik felkerekedtek, hogy beszéljenek az ország óriásaival. Bejárták keletet, északot és délt, felrepültek a magas hegyekbe, és le a mély völgyekbe, mígnem eljutottak Írország minden zegzugába, és mindenütt arra kérték az óriásokat, hogy ne dúlják fel többé a fészkeiket. Egy évre rá visszatértek Oírr szigetére, és újra összegyűltek a bölcs asszony háza felett.

Kérésük nem talált meghallgatásra.

Miután újra átgondolták a dolgot, másodszor is úgy döntöttek, hogy újra elmennek az óriásokhoz, és könyörögnek nekik, hogy ne falják fel előlük az ételt.

Össze is állt egy újabb méhekből álló küldöttség, akik felkerekedtek, hogy könyörgőre fogják az ország minden óriása előtt. A piacokon és a házak udvarán, minden úton és ösvényen, egészen az ír folyókig és tengerpartokig, könyörögtek az óriásoknak, hogy ne dúlják fel többé a fészkeiket. Egy évre rá visszatértek Oírr szigetére, és újra összegyűltek a bölcs asszony háza felett.

Könyörgésük nem talált meghallgatásra.

Harmadszor is átgondolták a helyzetet, és úgy döntöttek, megint elmennek az óriásokhoz, hogy követeljék tőlük, fejezzék be az ételük felfalását.

Össze is állt egy újabb méhekből álló küldöttség, akik felkerekedtek, hogy az ország minden óriásának benyújtsák követeléseiket. Csatamezőkön néztek szembe velük, táncoltak a házaik körül, jó hangosan odazümmögtek mindegyiknek, amelyikkel csak összetalálkoztak. Megjegyeztek minden egyes útszakaszt, amerre csak jártak, és egymásba kapaszkodva erősítették fel a zümmögésük hangját, hátha úgy az óriások végre meghallják a követelésüket, és abbahagyják fészkeik feldúlását.

Egy újabb év telt el, és ők visszatértek Oírr szigetére, majd újra összegyűltek a bölcs asszony háza felett.

Követelésük nem talált meghallgatásra.

A legtöbben elfáradtak és lepihentek a bölcs asszony házának tetején, ablakpárkányán, az asztalon és a székeken. Ekkor a bölcs asszony, aki már régóta hallgatta a méhek terveit, és egyáltalán nem volt úgy elfáradva, mint ők, új tervet javasolt a számukra.

Azt tanácsolta, menjenek a kökényfához, pattintsák le hegyes tüskéit, aztán menjenek a kovács műhelyébe, és gyűjtsék össze az üllő köré hullt füstös szilánkokat, majd kutassák át a belvidéket magasra nőtt bogáncs tövise után, és ha végeztek, gyűljenek össze újra Oírr szigetén. Mire a Hold egyszer elfordította a tekintetét, össze is gyűjtötték a tüskéket, szilánkokat és bogáncstöviseket.

A méhek újra összegyűltek, és újra átbeszélték a füstbe ment terveiket, hogyan kérték, könyörögtek, majd követelték, hogy fejezzék be a felhalmozott készleteik dézsmálását, de mindhiába, kivétel nélkül süket fülekre találtak; az óriások legfeljebb a kezükkel legyintettek, széles, lengő mozdulatokkal hessegetve el a méheket, és folytatták a fosztogatást.

A méhek dongtak, zümmögtek, duruzsoltak, és átgondolták, mit kellene tenniük. Végül egyetlen gondolat formálódott meg bennük. Harcolni fognak.

Így tört ki a méhek forradalma: magukhoz vették a tüskéket, a fémszilánkokat és a bogáncstöviseket, és rátámadtak az óriásokra. A fullánkokat alaposan beledöfték az ellenségeik térdébe, nyakába, felkarcolták a mellkasukat, megszúrták a homlokukat, kilyuggatták a fülcimpáikat, és a megcsípték a lábukat. Oly hangosan rajzottak az óriások feje körül, hogy azok lassan teljesen elveszítették az eszüket.

Mivel nem bírták leverni a méhek lázadását, az óriások megfutamodtak. Néhányan a tengerek mélyére rejtőztek, míg mások a hegyek magasába, a hófödte csúcsokon keresve menedéket, ott, ahová méh már nem teszi be a lábát. Páran a tábortüzek közvetlen közelébe húzódtak, hátha a füst elriasztja a zümmögő fenevadakat, de a legtöbben az Írország földjei alatt rejtőző mély barlangokba menekültek.

A mindenre elszánt méhek azonban követték őket a barlangokba, és az egyéb föld alatti járatokba is, és mindenkibe, akikre csak rátaláltak, újra meg újra belemélyesztették a fullánkjaikat. Az óriások jajveszékelve ugrottak a magasba, mire beleverték a fejüket a barlangok mennyezetébe, létrehozva ezzel Írország számos dombját és hegyét.

Egy újabb évre rá a méhek újra összegyűltek a bölcs asszony hajléka fölött Oírr szigetén, és elgondolkodtak a történteken. Az óriásokat javarészt elűzték Írország belső területeiről, és a méhek hosszú idő óta először újra felhalmozhatták a mézkészleteiket.

●

Attól fogva élnek az óriások kizárólag Írország partvidékein és barlangjaiban. A hősiesen forgatott tüskék, szilánkok és tövisek pedig mára az egykor oly félénk méhek állandó testrészévé alakultak át. Fekete fullánkjuk nem csupán lázadásuk mementója, de elszántságukról is tanúskodik.

FERENCZ MÓNIKA FORDÍTÁSA

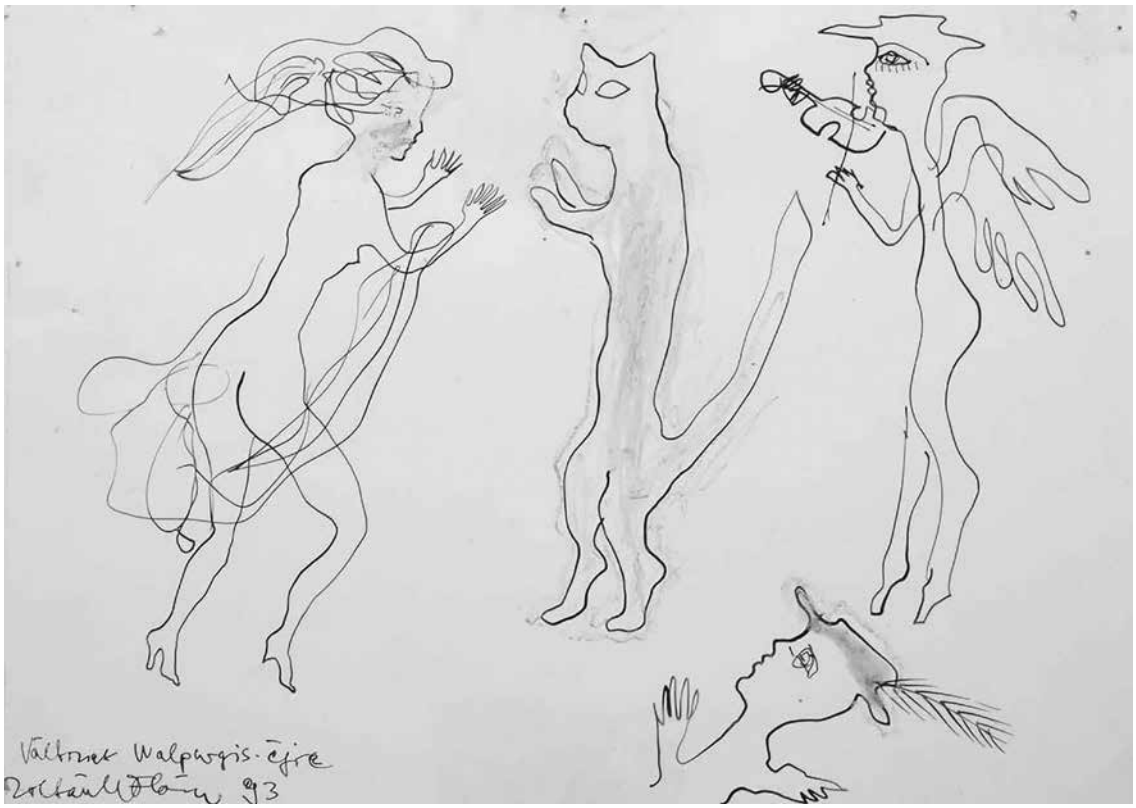

CHOLI DARÓCZI JÓZSEF

Kale jakha

Kasavo som, sar o corro,
kon te mangel zhal p-o foro.
Pe'l vulica le zhukela,
tele cirden mure zeja.
Thaj jana avel o ivend,
le balvala sa man chinen.
Vi trusalas, vi bokhales,
muro ilo xurdes marel.

Na dikh man ke som lo corro,
som romano chavo.
Na lazha, moru gadorro,
kaj san sa xivardo.

Thaj kana avel o ivend,
le balvala sa man chinen.
Vi trusales, vi bokhales,
muro ilo xurdes marel.

Naj man khanci, ci hodinipen,
feri tire duj kale jakha,
kaj phabon manqe sar cérxaja.
Te tire jakha si phandale,
e luma boldel pe pe kales,
thaj praxo ovel vi muri rati.

Rangij e luma

Iva kamen amari godi
maskar phare sastrura te shon.
Iva kamen amari shib te phagen
íva kamen ... !
amaro gi slobodo ashel, karig opre
sa maj feder hural.
Resla tumen jekhvar, zhanav, resla.
Aspinali avla /eski vorba,
palpale lela pesqui pecipia,
haj atunchi vi tume saj hacar'na
p-e tumari morthi ke e luma ce
bangili.

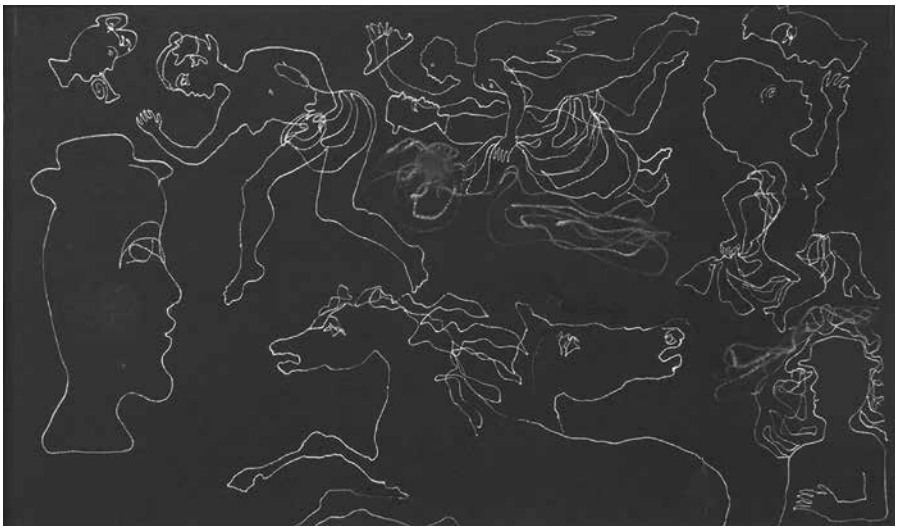

Az ember tragédiája

NYOLCADIIK SZÍN

(Prágában. A császári palota kertje. Jobbra lugos, balra csillagász-torony, előtte tágas erkély Kepler íróasztalával, székkel, csillagász-eszközökkel. Lucifer mint Kepler famulusa az erkélyen. A kertben udvaroncok s hölgyek csoportokban sétálnak, közöttük Éva is mint Borbála, Kepler neje. - Rudolf császár Ádámmal mint Keplerrel beszédbe mélyedve áll. A háttérben egy eretnek máglyája ég. Estve, később éj. Két udvaronc az előtéren elmenve.)

ELSŐ UDVARONC
Ki az megint, ki ottan fűtözik,
Eretnek vagy boszorkány?

MÁSODIK UDVARONC
Nem tudom.
Nincs már divatban, hogy még érdekeljen,
Csak söpredék gyül a máglyák köré.
S nem őrjöng az sem már öröm miatt,
Csak hallgatag néz és morog magában.

ELSŐ UDVARONC
Az én időmben ünnep volt az illyes,
Ott volt az udvar, a nemes világ.
Ah, így fajulnak el a jó idők. – *(Elhaladnak.)*

LUCIFER
Ily hűvös estve e tűz jólesik,
Bizon-bizon már jó régen melenget.
De félek, hogy kialszik nemsokára.
Nem férfias határzattól eloltva,
Nem új nézetnek engedvén helyet,
De e közömbös korban nem leend,
Ki új hasábot vetne a parázsra,
S én fázhatom. – Minden nagy gondolatnak,
Hiába, ily kicsínyes a bukása. – – *(El a toronyba.)*
(Rudolf és Ádám az előtérre lépve.)

RUDOLF
Állítsd fel, Kepler, horoszkópomat,
Rosz álmam volt az éjjel, rettegek,
Mi konjunktúrákban van csillagom.

Le Manusheski Tragedija

OXTOTO RANG

(Andej Praga. Krajeski dyizaki bar. Pej chachi rig drakha, pej ustungo rig cherhajinalo turno, anglaleste bulho gradicho, le Keplereska mesajasa, skaminesa, cherhajune-trabenca. Lucifer sar Keplereski sluga po gradichi. Andej bar vatrara, taj zhuvjango grupo phirkeren, mashkar lende vi e Eva, sar Borbala le Keplereski romnyij. - O kraj o Rudolf e Adam esa sar Kepleresa vorbil. Palal ekhe eretnoski jag phabol. Telaj ratyij, majpalal tunyarikoj. Duj vatrake anglal nakhentar.)

ANGLUNO VATRAKO
Koni pale, kon kutka tatyol,
Eretno vaj choxanyi?

DUJTO VATRAKO
Na zhanav.
Naj nyevipe, hoj man te mollma,
Numa shilajimaturaj, kaj e jag.
Taj aba chi kodo chi dijajvel
Andej losh, numa dikhel, haj chi vorbil.

ANGLUNO VATRAKO
Ande muri vrama baro dyes sas
Kasavo, kothe sas e vatra, shukar
Luma. Ah, kade xajol lashi vrama. – *(Zhantar.)*

LUCIFER
Ando uluv, mishto perel e jag,
Ova-ova, aba dulmut tatyarel.
Darav, napa buteste avri sovel.
Na kathar murshani zor nachola,
Na nyeve trabake mukela than,
Ba, ande kadi luma chi avla
Kon nyevo ambol shola po zharo,
Taj me shaj shilajvav. –Sako bare
Gindoske, iva, kasavo perimo. – – *(Zhan ando truno.)*
(O Rudolf taj o Adam po placo ushtyaven.)

RUDOLF
Kepler, so sikaven le cherhaja,
Nasul suno sas man arat, darav,
Sava cherhajasa si muri cherhaj

Baljóslatú jel tűnt fel udvarában
Már múltkor is, ott a kigyó fejénél.

ÁDÁM
Meglesz, uram, amint parancsolod.

RUDOLF
Ha majd e klimaktérikus napok
Elmúltak, a nagy műt is újrakezdjük,
Mely a minap sikertelen maradt.
Átnéztem újra Hermes Trismagistust,
Synesiust, Albertust, Paracelsust,
Salamon kulcsát és más műveket,
Mig rátaláltam az ejtett hibára.
Amint izzasztók a vénhedt királyt,
Feltűnt a holló s a veres oroszlány,
Utánuk a kettes merkur kifejlett
A két planéta egyesült hatásán,
S leszállt az ércek bölcseletsava.
De elhibáztuk a nedves tüzet,
Száraz vizet, s azért nem létesült
A szent menyegző, a dicső eredmény,
Mely ifjuságot önt az agg erébe,
Nemességet visz át a szürke ércbe.

ÁDÁM
Értem, felséges úr.

RUDOLF
Egy szóra még.
Rossz hír kering az udvarban felőled,
Hogy új tanoknak híveül szegődtél,
Rostálod a szentegyház tételeit;
Sőt most, midőn anyád mint rút boszorkány
Legsúlyosb vád alatt börtönben ül,
Méltó gyanúba jössz te is, midőn
Olyan nyakasan s ernyedetlenül
Igyekszel őt kiszabadítani.

ÁDÁM
Felséges úr! hiszen fia vagyok.

RUDOLF
A szentegyház, fiam, igazb anyád.
Hagyd a világot, jól van az, miként van,
Ne kíváND kontárul javítani. –
Nem halmozálak-é kegyekkel el,
Atyád, tudod jól, korcsmáros vala
S nemességed kétség fölül helyeztem,
Pedig bizony elég bajomba telt.
Fölemelélek trónomhoz, s csak így
Jutál Müller Borbála szép kezéhez.
Azért, ismétlem, légy, fiam, vigyázó. *(El.)*
(Ádám gondolatokba merülve erkélyének lépcsőinél megáll. Két udvaronc az előtérbe érve.)

Hamime. Prikezhija dicholpe
Pe laki vatra, kaj sapesko shero.

ADAM
Kade avla muro raj, sar vladis.

RUDOLF
Kana maj le chorre dyesa nachon,
Vi e bari butyi majdur keras,
Savi izh, bi baxtali ashilas,
Pale dikhlom Hermes Trismagistust,
Synesiust, Albertust, Paracelsust,
Le Salamoneski kija taj aver
Butyi, zhi rakhlom e garadi dosh.
Sar purchara le phure krajes,
Dichol chirikji taj loli leva,
Palale o dujto merkur barilas
Sar kerdyile jek e cherhaja,
Taj tele hurajlas o bar platniko.
Ba dosh kerdam andej materija
Anda kadi chi kerdyilas o sunto
Bijav, e luvudyijako jekhipe.
Savo ternyipe shorel andej vuni
Le phureske, taj uzhipe del sastres.

ADAM
Hatyarav, bare raja.

RUDOLF
Inke ek vorba.
Nasul shiba phiren pala tute,
Hoj nyeve sityimaske shutantu,
Rispis e sunto khereske trabi;
Haj tyi dej e zhungalyi choxanyi
Kon akanak bari robija beshel,
Vi tu doshalo shaj kerdyos, ichi,
Kasavo tromasa te kames vila
Avri te skepisares.

ADAM
Bare raja! ta lako shavo som.

RUDOLF
O suntokher, shava, maj chachoj sar
Tyi dej. Mukh la luma, kade sar si,
Na doron tu te sastyaresla. –
Na sogodesa patyivisardomtu,
Tyo dad, zhanes mishto, kirchimari
Sas, taj tyo rajkano anav vazdom,
Dapol vi sas man bida anda leste.
Opre vazdav tut kaj muro skamin,
Ke numa kade shaj avel tyiri
La Müller Borbalako vast. Le sama. *(Zhaltar.)*
(Adam ande gindura sholpes, taj pe gradichi tordyol. Duj Vatrake kothe resen.)

HARMADIK UDVARONC
Nézd, mint mereng ismét a csillagász.

NEGYEDIK UDVARONC
A féltés bántja szüntelen szegényt,
Hiába, nem tud új körébe szokni,
Kirí belőle mindig a paraszt.

HARMADIK UDVARONC
Nem fogja fel, hogy az igaz lovag,
Bár istenség gyanánt imádja a nőt,
Vérét odadni volna érte kész,
Ha rágalom érintené erényét; –
Ő hódolásban mellékcélt gyanít.

ÉVA *(Más csoporttal a két udvaronchoz csatlakozik, s nevetve legyezőjével a második udvaronc vállára ver.)*
Ah, menj, lovag – az istenért, kegyelmezz,
Tréfáidon halálra kell nevetnem. –
Nézd, itt e két úr mily szörnyű komoly. –
Talán megszállott már titeket is
Az újításnak átkos szelleme?
Úgy el szememből! Nem szenvedhetem
E fajt, mely olly epés, bús felfogással
Megírigyelte ezt a csillogó
Nyugodt világot tőlünk s újat eszmél.

HARMADIK UDVARONC
Minket nem illet e vád, drága hölgy,
Ki vágyna illyen körben változásra.

ELSŐ UDVARONC
De, hogyha nem csalódom, ottan áll
Egy férfi, arcán e sötét jelek.

ÉVA
Férjem szegény? – az istenért, urak,
Kiméljétek meg őt az ily gyanútól
Előttem, kit hozzá szent kötelék
Csatol. – Hisz ő beteg – nagyon beteg.

MÁSODIK UDVARONC
Betegje tán e súgárzó szemeknek?

HARMADIK UDVARONC
Valóban, amit senki nem merészel,
Ő sértne-é meg féltékeny gyanúval? –
Óh, bár lehetne lovagod gyanánt
Szemébe kesztyűt dobnom a merésznek.
(Ezalatt Ádámhoz érnek.)
Ah, mester! épp jó, hogy találkozunk,
Jószágaimra kívánnék utazni,
Időjóslást szeretnék!

TRITO VATRAKO
Dikh, sar gindojpe o cherhajari.

SHTARTO VATRAKO
E dar azbales bi nach, chores,
Iva, na zhanel te sityol nyevo than,
Avri dichol anda lest o prosto.

TRITO VATRAKO
Chi xutyilel opre, ke o chacho
Vityazi, misto, anda Del kamel
Zhuvja, vi pesko rat kothe delas,
Te reslas xoxajipe leski patyiv –
Voj kaver gindil peske vortojake.

EVA *(aver gruposa kaj le duj Vatrake tordyon, taj asandos peske machnashadesa po dujtone vatrako phik malavel)*
Ah, zhatar, vityazi – anda Del, jerton,
Merav, si te asav pe tye pherasa. –
Dikh, che platnikajle –
Shaj ke vi petume hurajlas e
Nyevipeske armajale buzhe?
Dur mandar! Nashtig resel man mila
Anda kadi fircija, savi sar feroj,
Haj faj len amari abjome luma
So amen hodina del, nyevo kamel.

TRITO VATRAKO
Pe ame na perelpe kadi vorba,
Kuch zhuvje. Kon dorojas kasave.

ANGLUNO VATRAKO
Tena te xoxavav, kutka tordyol
Jek mursh, pe leste dichol kalo somno.

EVA
Muro chorro rom? – anda Del, rajale,
Den les pacha kasave butyandar
Anglama, leste sunto phanglimo
Si man. – Ta voj nasvaloj – bares kodoj.

DUJTO VATRAKO
Nasvaloj, shaj tye razune jakhenge?

TRITO VATRAKO
Chaches, so khonyik na tromal,
Voj daravlastut azbajimsa? –
Oh, te shaj shudos najasle ande
Leske jakha, misto anda vityazi.
(Tela kadi vrama kaj o drakhm resen.)
Ah, majstori! mishto kaj maladyuvas,
Fajas man te zhav kaj mure pedura,
Vramako drabarimo fajas man!

ELSŐ UDVARONC
Én pedig
Fiamnak vágynám csillagát kitudni.
Éjfél után, múlt éjjel jött világra.

ÁDÁM
Reggel mindkettő készen vár, urak.

NEGYEDIK UDVARONC
A társaság oszol, menjünk mi is.

HARMADIK UDVARONC
Lépcsője itt van – jó éjt, asszonyom.
(súgva)
Egy óra múlva.

ÉVA
(súgva) Jobbra, a lugosban.
(fent) Jó éjt, urak. – Jőj, kedves Jánosom.

(Mind elmennek. Ádám és Éva az erkélyre. Ádám zsöllyeszékbe dűl. Éva előtte áll. Mindinkább besötétedik.)

ÉVA
János, nekem szükségem volna pénzre.

ÁDÁM
Egy fillérem sincs, mind elhordtad immár.

ÉVA
Örök szükséget tűrjek-é tehát?
Az udvarhölgyek pávaként ragyognak,
Szintúgy szégyellek köztük megjelenni.
Valóban, hogyha egy-egy udvaronc
Felém hajolva, mosolyogva mond,
Hogy a királyné köztük én vagyok,
Szégyenkezem miattad, aki a
Királynét így állítod udvarába.

ÁDÁM
Nem fáradok-e éjet és napot,
Elárulom tudásomat miattad,
Megfertőzöm, midőn haszontalan
Időjóslást, horoszkópot csinálok,
Eltitkolom, mit lelkem felfogott,
És hirdetem, mit jól tudok, hamis.
Pirulnom kell, mert rosszabbá levék,
Mint a szibillák, kik hivének abban,
Amit jósoltak, míg én nem hiszek.
De megteszem, hogy leljem kedvedet.
Hová teszem, mit bűndijul kapok?
Hisz nékem nem kell semmi a világon,
Csak az éj és tündöklő csillaga,
Csak a szférák titkos harmóniája

ANGLUNO VATRAKO
Me pale
Doroj mure shaveski cherhaj so
Sikavel. Izh, avilas pej luma.

ADAM
Detehara solduj gataj, rajale.

SHTARTO VATRAKO
Le grupora zhantar, zhastar vi ame.

TRITO VATRAKO
Tyo gradichi kathej – ret lashi, romnye.
(ande kan)
Pa ek chaso.

EVA
(ande kan) Pe chachi rig, andej drakha
(opre) Ret, lashi, rajale. – Av, skumpo Janosh.

(Savora zhantar. O Adam taj e Eva po gradichi. O Adam ando skamin sholpe. E Eva angla leste tordyol. Majfeder tunyardyol.)

EVA
Janosh, man trubujas love.

ADAM
Ek nyevo naj man, aba san ingerdan.

EVA
Sakana chorimo te hatyarav?
Le vatrake zhuvja abjon sar,
Chiriklya. Taj lazhav man pashalende.
Chaches, kana ek vatrako assandos
Phenel, ke mashkarlende me sim e
Krajaskinnya, lazhav man anda tute,
Kon krajaskinnya tordyarel
Ande peski rajkani vatra.

ADAM
Chi khinyil vi dyese vi ratyako,
Avri dav muro zhanimo andatut,
Nasvajipe lav, kaj ive drabarav
Vrama, paj cherhaja ginavav,
Chi phenav, so muro dyih opre lel,
Taj phenav, so zhanav ke xoxajimoj.
Si te lazhavma, ke maj nasul som,
Sar le sibilli, kon pattyan ande lest,
So drabarde, so me chi pattyav.
Dapol kerav, te aveltu voja.
Kaj shav, so bezexprajsoske lav?
Ke man chi trubuj khanchi pe luma,
Feri e ratyi, taj abjome cherhajin,
Feri la garadya lumaki mira,

Tiéd a többi. – Ámde ládd, ha a
Császár pénztára többnyire üres
Sok kérelemre rendetlen fizetnek.
Tiéd lesz most is, mit reggel kapok,
S te hálátlan vagy, ládd, ez fáj nekem.

ÉVA *(sírva)*
Szememre hányod, hogy mit áldozasz,
S nem áldozék-e én is eleget,
Miattad? én, nemes háznak leánya,
Midőn kétséges rangodhoz csatoltam
Jövőmet, és nem általam jutál-e
Jobb társaságba? Hálátlan, tagadd el. –

ÁDÁM
Kétséges rang-e hát szellem, tudás?
Homályos származás-e a sugár,
Amelly az égből homlokomra szállt?
Hol van nemesség, más ezen kivül?
Amit ti úgy neveztek, porlatag
Hanyatló báb, mit lelke elhagyott,
De az enyém örökifjú, erős. –
Óh, nő, ha te meg bírnál érteni,
Ha volna lelked oly rokon velem,
Minőnek első csókodnál hivém,
Te büszke lennél bennem, s nem keresnéd
Kivűl a boldogságot körömön,
Nem hordanál mindent, mi benned édes,
Világ elé s mindent, mi keserű,
Nem tartanál fel házi tűzhelyednek. –
Óh, nő, mi végtelen szerettelek.
Szeretlek most is, ah, de keserűen
Fulánkos a méz, mely szivembe szállt.
Fáj látnom, mily nemessé lenne szűd,
Ha nő lehetnél; a sors semmivé tett,
Mely a nőt báb-istenként tartja még,
Mint istenűl tartotta a lovagkor,
De akkor hittek benne, nagy idő volt,
Most senki sem hisz, törpe az idő,
S a báb-istenség csak vétket takar. –
Elválnék tőled, szívemet kitépném,
Ha fájna is, tán nyúgodtabb lehetnék,
S te is nélkűlem boldogabb lehetnél;
De ott van újra a már meglevő rend:
Az a tekintély - egyházunk szava;
S együtt kell tűrnünk, míg a sír felold.
(Fejét kezébe hajtja, Éva meghatva simogatja.)

ÉVA
No, Jánosom, oly gyászosan ne vedd,
Ha mondok is egyet-mást néha-néha,
Nem akarálak búba ejteni.
De ládd, az udvar oly csodálatos,
És hölgyei oly büszkék, gúnyosak,

Tyiroj o majbut. – Dapol dikh, kana
Le krajeski kisi butivar shuvshij,
Pe but mangipe napra potyinen.
Tyiro avla, so detehara den man,
Haj tu bi blago san, kado dukhal man.

EVA *(rovjindos)*
Pe mure jakha shudes, ke so postyis,
Haj me chi postyij dosta anda tute?
Me, rajkani khereski shej, phanglom
Muri tehara kaj tyo chi pinzhardo
Anav, so shaj ke naj chacho, haj na me
Sikadom rajkanipe? de taga. –

ADAM
Te chi patyas ando buzho, zhanimo?
Naj uzho o rakhadyimo razako,
Savo anda cheri pe muro chikat
Hurajlas? kaj si rajkanipe kaver?
So tume kade phenen, ke prahome
Trupo, kas o dyih muklas, ba muro
Bi agoreskoj, zuraloj. –
Oh, zhuvje, te hatyaresas man,
Te avlas tyo dyih, muresa chacho,
Sar kana anglunes chumidom tut,
Tu phutyardi avesas ande mande,
Taj chi rodesas bax kaver than,
Tena phiravesas sogodi, so
Ande tute gugloj, angla luma,
Haj kerkoj, na inkresas khereske jag. –
Oh, zhuvje, bi agores kamostut.
Kamavtu vi akanak, ah, ta kerkes
Hatyarav o adyvin, ando jilo das.
Dukhal tuke, ke nashtig san raji,
Te avesas zhuvlyi; o trajo
Khancheske shutas tut, ke la zhuvlya
Devlikanake inkrel inke,
Sar andej vityazongi vrama,
Ta atunchi inke pattyanas andela,
Bari vrama sas. Taj e zhuvlyi, numa
Bezex sharavel. Shindyuvostar tutar,
Avri shinos muro jilo, vi te dukhalas,
Shaj ke maj hodino avos, haj vi tu
Bi muro maj baxtali avesas;
Trubuj te avas, zhi o murmunto
Opre chi slobodij aman.
(Pesko shero ande vast bandyarel, Eva sunundes pipiles.)

EVA
Apol, muro Janosh, na le opre,
Kasave kales te pheno unyivar,
Kaki, kuki. Na kamav te brigistu.
Ta dikh, e vatra che abjomejla,
Taj lake zhu phutyardej, prassamaj,

Mit kezdjek én dacolni ellenök?
Nincs már közöttünk, úgyebár, harag,
Jó éjt – reggelre ne feledd a pénzt.
(Lemegy a lépcsőn a kertbe.)

ÁDÁM
Minő csodás kevercse rossz s nemesnek
A nő, méregből s mézből összeszűrve.
Mégis miért vonz? mert a jó sajátja,
Míg bűne a koré, mely szülte őt.
Hej, famulus!
(Lucifer jő lámpával, s az asztalra teszi.)

LUCIFER
Parancsolsz, mesterem?

ÁDÁM
Időjóslatra és nativitásra
Vagyon szükségem, készíts íziben.

LUCIFER
Természetes, csillámlót, fényeset;
Ki venne pénzeért rideg valót.

ÁDÁM
De ne olyant, mely szinte képtelen.

LUCIFER
Olyat nem is bírnék tán feltalálni,
Min megbotránkoznának a szülők,
Nem messiás-é minden újszülött,
Fénylő csillag, mely feltűnt a családnak,
S csak később fejlik szokott pimasszá. *(Ír.)*
(Éva ezalatt a lugoshoz ért, a harmadik udvaronc elébe lép.)

HARMADIK UDVARONC
Mi rég epesztesz itten, óh, kegyetlen.

ÉVA
Talán neked nagy már az áldozat
Az éj hüvös szelét kiállani,
Mig én egy jó, nemes férjet csalok meg,
Az ég átkát, világ ítéletét
Vonom magamra éretted, lovag?

[HARMADIK] UDVARONC
Ah, az ég átka, a világítélet
Nem hat titkába e sötét lugosnak.

ÁDÁM *(merengve)*
Kivántam kort, mely nem küzd semmiért,
Hol a társas rend megszokott nyomát,
E megszentelt előítéletet

So kamav me te astardyuvav lenca?
Naj aba mashkar ame xovji, chaches,
Lashi ratyi – detehara tal love.
(Tele zhal pa o gradicho andej bar.)

ADAM
Sosko nasul hamimej e zhuvji,
Anda murdar taj adyvin si hamime.
Inke sostar trubuj? kelashijla,
Ba laki bezex la vramakij, ande
Sost arakhadyilas. Hej, famulus!
(O Lucifer avel lampikoj ando vast, pe mesaja sholles.)

LUCIFER
Muro majsteri, so vladis?

ADAM
Pa e vrama kamav te drabarav,
Sidyar, zhutin, ke trubul man.

LUCIFER
Zhanev, te abjol haj te fimlal,
Ke kon delas love po shudripe.

ADAM
Na kasavo, savo chi moll kanchi.

LUCIFER
China zhanos avri te arakhav,
Sa xojajvenas le deja, taj dada,
Na suntoj sako nyevo shavoro,
Abjome cherhaji, kaj sikadyol
Fircijake, aj palal avla khanchesko. *(Iskiril.)*
(E Eva tela kadi vrama kaj le drakha resel, taj o trito vatrako anglalate ushtyavel.)

TRITO VATRAKO
Che dulmut zhukaraves tut, oh, bi jileski.

EVA
Dore tuke barij kadi postyin
Andej ratyaki balval te tordyos,
Me pale ek lashe romes xoxavav,
Le chereski armaj, la lumaki kris
Cirdav pemande anda tu, vityazi?

TRITO VATRAKO
Ah, le chereski armaj, e krisi,
Chi avel kaj le tunyariko drakha.

ADAM *(gindosardes)*
Dorondom vrama, kaj chi zuril khanchi,
Kaj le kethanipeski vurma, kado
Suntuno tele dikhipe, chi azbal

Nem bántja senki, hol nyugodhatom,
És egykedvű mosollyal hagyhatom
Hegedni hosszu harcaim sebét. –
Megjött a kor, s mit ér, ha e kebelben
A lélek él - e kínos szent örökség,
Mit az egekből nyert a dőre ember –,
Mely tenni vágyik, mely nem hágy nyugodni,
S csatára kél a renyhe élvezettel. –
Hej, famulus! hozz bort, úgy reszketek,
Fagyos világ ez, kell, hogy feltüzeljem.
E törpe korban így kell lelkesülni
És elszakadni mocskoló porától. –
(Lucifer bort hoz, Ádám a szín végéig iddogál.)
Óh, tárd ki, tárd ki, végtelen nagy ég,
Rejtélyes és szent könyvedet előttem;
Törvényidet ha már-már ellesém,
Felejtem a kort és mindent körűlem.
Te örökös vagy, míg az mind mulandó,
Te felmagasztalsz, míg amaz lesújt. -

[HARMADIK] UDVARONC
Borbála, óh, ha az enyém lehetnél!
Ha Isten elszólítná férjedet,
Hogy az eget jobban fel bírja fogni,
Miért éltében mindig fáradott.

ÉVA
Hallgass, lovag, úgy sajnálnám szegényt,
Hogy könnyeim közt csók nem jutna néked.

[HARMADIK] UDVARONC
Te tréfát űzesz.

ÉVA
Sőt, valót beszélek.

[HARMADIK] UDVARONC
Ki érti ezt a rejtélyes kedélyt?
Borbála! hisz te így nem is szeretsz.
Vagy mondd, ha volnék számüzött, szegény,
Mit volnál képes tenni hívedért? –

ÉVA
Valóban, azt mostan nem tudhatom.

ÁDÁM
Óh, jő-e kor, mely e rideg közönyt
Leolvasztandja, s mely új tetterővel
Szemébe néz az elavult lomoknak,
Biróúl lép fel, büntet és emel,
(Felkél, és tántorogva az erkély szélére lép.)
Nem retten vissza a nagy eszközöktől,
Nem fél a rejtett szót kimondani,
Mely majd hatalmas görgeteg gyanánt
Haladni fog a végzetes uton,

Kohonyik, kaj shaj hodinijma,
Haj assajimasa shaj mukav, te
Sastyon mure marimaske phumba. –
Avilas e vrama, ta so moll kana
Ande kado kolyin o duho trajil –
Kado sunto biagoripe, so
Anda cheri las o manush, kon dorol
Te kerel, savo na mukel te hodinij,
Taj pe chingar del anda nasul zang. –
Hej, famulus! an mol kade izdrav,
Pahasli lumaj kadi, trubuj opre
Te phabaravla. Ande kadi vrama
Kade trubuj, shindyuvastar latar. –
(Lucifer mol anel, o Adam zhi pej rangako agor pijel.)
Oh, puter, puter bara cherina,
Tyi garadyi sunto bibla, anglama;
Bistrav e vrama taj sogodi krujal.
Tu biagor san, le majbut nachon,
Tu opre vazdesma, kaver pizdelma. –

TRITO VATRAKO
Borbala, oh, muri te avesas!
O Del te lelas tye romes,
Hoj e cheres maj feder te pinzharel,
Anda soste ando trajo khinyindas.

EVA
Ash, vityazina, kade sunujasles
Chores, ke chi dostu chumid asvendar.

TRITO VATRAKO
Tu pherasazis.

EVA
Ta, chacho phenav.

TRITO VATRAKO
Kon hatyarel kaj garadyi voja?
Borbala! ta tu china kames man.
Vaj phen, te avos nashado, chorro,
So keresas anda mande? –

EVA
Chaches, akanak inke nashtig zhanav.

ADAM
Oh, avela vrama, savi o shudripe
Bijarel, savi nyeva zorasa
Andej jakha dikhel le chorrimaske,
Krisasa ushtyel opre thaj vazdel.
(Opre ushtyel, taj mates kaj o gradyicho ushtyavel.)
Chi darala kathar bare butya,
Chi daral garadyi vorba te phenel,
Savi maj bares vulumes zhala
Pe agrikano drom,

S lezúzza tán azt is, ki őt kimondta.
(A Marseillaise dallama hallik.)
Óh, hallom, hallom a jövő dalát,
Megleltem a szót, azt a nagy talizmánt,
Mely a vén földet ifjuvá teszi:

Taj tele marla sakones, kon poknij les.
(Le Marseillaise gilyi ashundyol.)
Oh, ashanuv le tehareski gilyi,
Rakhlom e vorba kodo baro prajso,
Savo e phuv terneske shol.

NAGY GUSZTÁV FORDÍTÁSA

(Folytatjuk)

Romance de la pena negra

Las piquetas de los gallos
cavan buscando la aurora,
cuando por el monte oscuro
baja Soledad Montoya.
Cobre amarillo, su carne,
huele a caballo y a sombra.
Yunques ahumados sus pechos,
gimen canciones redondas.
Soledad, ¿por quién preguntas
sin compaña y a estas horas?
Pregunte por quien pregunte,
dime: ¿a ti qué se te importa?
Vengo a buscar lo que busco,
mi alegría y mi persona.
Soledad de mis pesares,
caballo que se desboca,
al fin encuentra la mar
y se lo tragan las olas.
No me recuerdes el mar,
que la pena negra, brota
en las tierras de aceituna
bajo el rumor de las hojas.
¡Soledad, qué pena tienes!
¡Qué pena tan lastimosa!
Lloras zumo de limón
agrio de espera y de boca.
¡Qué pena tan grande! Corro
mi casa como una loca,
mis dos trenzas por el suelo,
de la cocina a la alcoba.
¡Qué pena! Me estoy poniendo
de azabache carne y ropa.
¡Ay, mis camisas de hilo!
¡Ay, mis muslos de amapola!
Soledad: lava tu cuerpo
con agua de las alondras,
y deja tu corazón
en paz, Soledad Montoya.

●

Por abajo canta el río:
volante de cielo y hojas.
Con flores de calabaza,
la nueva luz se corona.
¡Oh pena de los gitanos!

La kalya brigako romanco

Andaj ratyi barr-nakhesa
o bashno raza hunavel,
bara brigasa pal plaja,
Soledad Montoya avel.
Tato xarkom lako trupoj;
sa grasnyaki sung malavel.
Pishat-thuv si lake chucha .
saven le gilyora vazden.
Saledad, vare kas rodas
pe ka-j kalyi zoril-avel?
Sa jek kadi ke kas radav,
tut kodi soski grizha del?
Rodav kodi, savi feri
me korkori shaj garavel,
ba vare kaj shaj arakhav
muri vaja, haj le shaven.
mure gindongi shej, tu, tu,
te dilyal o grast fuga lel
zhi kaj e darija, kaj merel,
lesko traja le paja len.
Paj darija na vorbisar,
ke kothe kalyi dukh avel
te/a le ulaj-kashtara,
tela le zeleni patre.
Sa phabarel tut Saledad,
saski dukh, saske jagake?
0 shut del kasavi zumi,
soski tye jakha pittyaren.
Saj kadi dukh! So nashkerav,
mure chunri, le but kale
o zido shudel palpale,
sorra dyes a11de kado kher.
Saj kadi dukh, vare, vare!
Muro dyi, haj vi muro gad
izdradyon mure pashvare,
mure pulpi le rugoske
soske shaj kerdyanpe vare!
Soledad, pachirta-paji
shar pe tyo trupo, bater.
De pacha aba tye jiles
Saledad Mantaya, na ker.

●

Kaj xar o paji sipetyol,
patrin haj nara garavel.
Dudum-luludyi e raza

Pena limpia y siempre sola.
¡Oh pena de cauce oculto
y madrugada remota!

ande somnakaj sharavel.
Ramanyi dar haj bari dukh,
punej /urna phabal sa jek.
Dukhasa pherdyi tehara,
briga le bare pajeske!

CHOLI DARÓCZI JÓZSEF FORDÍTÁSA

A fekete bú románca

Míg a kakas csákány-csőrrel
az égből a hajnalt bontja,
alászáll a sötét hegyről
búsan Soledad Montoya.
Meleg sárgaréz a teste,
csupa homály-szag és ló-szag.
Mellei,a füstös üllők
nyögnek, nehéz dalt borongnak.
Soledad, kire vadászol,
ilyen korán kóborolva?
Akárkire vadásznék is,
nem kötném a te orrodra.
Vadászok én önmagamra,
örömömre, jobb soromra!
Soledad, a ló ha elfut
gyötri magát halálosra,
eléri a tengert végül,
temérdek víz besodorja!
Kár a tengert emlegetni,
a fekete bánat bokra
olajfák között is felnő,
lombja serken sátorosra.
Soledad, a bánat benned,
siralmasan bánatos vagy,
citromlevet sírsz, a könnyed
várakozó szádat mossa!
Nagy bánat bánt, bolond lettem,
sörényemet földre ontva
konyhától a kamoráig
forgok, mászok tébolyogva.
Ó, fekete kővé válok,
testem, ruhám beleborzad.
Jaj, a fehér gyolcsingeknek!
Jaj, ennek a pipacs-combnak!
Soledad, pacsirta-vízzel
mosd a tested, az megóvja.
Hagyj a szívednek már békét,
békét, Soledad Montoya.

●

Mélye lent a folyó mormol.
Felleg és levél a fodra.
Indás tökvirág a hajnalt
arany koszorúba fogja.
Cigánybánat, ó, te tiszta,
ó, az árvák eljajongnak.
Ó, rejtőző medrű bánat,
bánata a hajnaloknak!

NAGY LÁSZLÓ FORDÍTÁSA

Băjásu-l szărák sî dráku

Ink-o dát Drágu-l Domn sj-o dát, on băjás. Dá ro szărák éjrá, n-áve nisj lyemnyé, nisj mănkáré, nisj bány, nyimik.

Hej, odátă să gîngyestyé, merzsjé dăpă lyemnyé. S-o lat szăkurá máré dă băjás în mînă.

Merzsjé sî kată. Jáká áfl-on lyémn. Áplyikát éjrá lyémnulá pă ápă. Ápo o văzut jél on krák déj uszkát. Na, p-alá l-o tije zsjosz. Să urkă szusz, szăkure dusje ku jél. Kînd azsunsz ákulo lá krákulá, kit să-l tájé - járnă-j, dá nu, frig ăj, frig lá mîny –, tájé, sî-j lunyikă szăkure dîn mînă zsjosz. O kăzut în ápă. Dá ápá-jrá dă szub lyémn.

N-áku sj-o fi ku szăkure? Sz-o szkuburît zsjosz dîn lyémn.

– Damnye me, kum m-oj szkatyé szăkure?

Sz-ă ujtă jél kéril, sjé să fákă máj. Sî áflă jél o bată bună lungă, kivirlestyé ku batáje-n ápă, dádă s-aflá szăkure.

Jákă sjiny să vijé p-áisj? Vinyé dráku lá jél.

– Á sjé fásj tu áisje, cîgănásu?

– Jaj – zîsjé –, sjé ám dă gînd să-m fák jo áisje? Dă-m mijé hugyină áku má – zîsjé –, să-m fák lukru áisje. Măszur ápá – zîsjé –, áisje kit dă ádînkă-j.

– Á sj-o fi áisje? – zîsjé.

– Ávény dă gînd să făsjény o biszerikă.- zîsjé.

– Juj, áje să nu fásj! Áhuz tu, – zîsjé – máj bényé-c dau on szák dă bány, numá áisj nu fă – zîsjé – biszerikă. Noj áisje săgyény, în ápásztá, dá tu áisje fásj biszerikă.

– Dábá nu, kă jo áisje trébé să fák biszerikă.

– Nu fă! Háj, dă tu ku minyé! Îc dau száku-l dă bány.

Damnyé, sî sz-o lat dráku, să dusje-nnentyé. Păkînd cîgănásu azsunsz áká, sî jél o vinyit înnápoj má.

Puff, o pusz száku-l dă bány zsjosz.

– Na, c-ám ádusz.

– Na, bényé – zîsjé –, ásztá ci-j nuroku, hă nu fák biszerikă.

Na, bényé.

Héj dá hăsztá, drákusztá nuj-rá hăl bătîrn, jél kupilu drákuluj ăjrá, hăsztá-jrá hăl măkăcăl.

Fásjé dráku-l bătîrn:

– Á mă! – zîsjé pă kupilu. – Hungyé-j száku-l dă bány?

– Tátă! L-ám dát cîgánuluj. – zîsjé.

– Dá dă sjé?

– Biszerikă áve dă gînd hă fákă – zîsjé – áisje jáká.

– Á, á. Styij, sjé? – zîsjé. – Vij merzsjé lá jél sî vij fásjé verseny ku jél. Káré o nyiri, á luje o rămănye száku-l dă bány.

Bényé.

Járă merzsjé drăkucu lá jél.

– Punyé uretyé, băjásulyé! Háj, să făsjény on egyessug. Á luje o fi száku-l dă bány, káré máj táré o styi să să gye pă fugá. – zîsjé.

– Ho, ásztá-j kutotu? Jo nisj nu purnyészk ku tyinyé să dau pă fugá, jo m-oj mînă kupilu ku tyinyé. – o zîsz cîgă-

A szegény ember és az ördög

Egyszer adott a Jóisten, amit adott, egy beás embert. De mivel nagyon szegény volt, se fája, se ennivalója, se pénze, egyszóval semmije sem volt.

Hej egyszer fogta magát és elment fáért. Fogta a nagy cigányfejszéjét és a kezébe vette.

Megy, keresgél, egyszer csak talál egy fát. Víz fölé hajló fán meglátott egy száraz ágat. Na ezt levágja, gondolta. Felmászott a fára, a fejszét vitte magával. Amikor felért azághoz, hogy levágja – tél volt, hideg, fázott a keze – vágni kezdte az ágat, de a fejsze kicsúszott a kezéből. A vízbe esett, mert az volt a fa alatt.

Na, most mi lesz a fejszével? Lemászott a fáról.

– Istenem! Hogy halászom ki a fejszémet?

Körülnézett, mit is csináljon? Keresett egy jó hosszú botot, a bottal felkeverte a vizet, hátha megtalálja a fejszéjét.

Na, de ki jön arrafelé? Az ördög.

– Mit csinálsz te itt, ember?

– Jaj – mondja –, hogy mit akarok én itt csinálni? Hagyj már engem békén, hadd csináljam a munkámat! Azt mérem – mondja –, hogy milyen mély itt a víz.

– Hát mi lesz itt?

– Templomot akarunk ide építeni.

– Juj, azt ne építs! Hallod, inkább adok egy zsák pénzt, csak nehogy templomot építs ide. Mi itt lakunk a vízben, te meg itt építesz templomot.

– De nem, mert nekem ide kell a templomot építenem.

– Ne! Inkább gyere velem! Odaadom a zsák pénzt.

Istenem! Az ördög fogta magát elment. Mire az ember hazaért, az ördög már ott is volt. Puff. Letette a zsák pénzt.

– Na, elhoztam a pénzt.

– Jól van. – mondja. – Szerencséd, mert különben templomot kellene itt csinálnom..

Na, jól van. De ez az ördög nem volt öreg, hisz az öreg ördög fia volt ő, az ő gyermeke.

Azt mondja az öreg ördög:

– Te, fiam! Hol a zsák pénz?

– Az embernek adtam, apám.

– Miért?

– Templomot akart ide építeni. – mondja.

– Á, á. Tudod, mit? – Menj el hozzá, és csináljatok egy versenyt. Aki nyer, annál marad a zsák pénz.

– Jól van.

Ismét elmegy az ördögfióka az emberhez.

– Figyelj ide, beás ember! Gyere kössünk egyezséget! Azé lesz a zsák pénz, aki gyorsabban tud futni. – mondja.

– Hó, hát ennyi az egész? Én nem is kezdek versenyezni veled, inkább a gyerekemet küldöm el. – mond-

násu. – Numá háj ku minyé, p-áisj szã zsakã pã hungyivá p-în tufilyestye kupilu-m – zîsjé.

Merzsjé p-ákulo sî dîn tufilyeje jásã, száré-n szusz.

– Na, jákătă-l, kupilu mnyo! Du tyé dăpă jél! Véz, kă sz-o lat pă fugá má. – zîsjé.

Sî sz-o lat, Damnyé, jépurilye, dá sî hălá dráku dăpă jél pă fugá. Kînd o szămcît jépurilye, kă merzsjé sjinyivá dăpă jél, sî máj táré-lyirgá. Styij, kum ályárgă jépurilye. P-áisj, p-ákulo.

Sî sz-o lat dráku dăpă jél, Damnyé, átit o mérsz dăpă jél, tată zuá ályirgá dăpă jél.

Dă száră o mérsz înnápoj. Szpunyé lu tátă szo:

– Jél nisj n-o vinyit ku minyé-n verseny. – zîsjé. – Átitá kupil jáká, o mînát ku miny – zîsjé. – Tată zuă ám dát pă fugá, tot nu l-ám putut ápuká dîn fugă. Nu l-ám putut ápuká.

Májká me! Sj-o fi? Ákulo-j száku-l dă bány.

– Puny uretyé!

– Na, bényé. Sj-o fi?

– Vij ápuká buzdugánulá, sjukánu hăl máré. Káré máj nált l-o zvărlyi în livigo, á luje szã fijé száku-l dă bány.

Merzsjé. Háp dráku dă buzdugánu, buzdugánu d-ákászăjrá álá, l-o lat pă umiré, merzsjé. Ájd o purnyit!

Kînd azsunsz lá cîgánu, l-o izbit zsjosz. Sz-o zdrănsjinát kulyibá.

– Májká me! Sjé-j ásztá?

O jăsît cîgănásusztá.

– No, cîgănásu! – zîsjé. – Ált egyessug ony fásjé. Kár máj nált o zvărlyi sjukánusztá în livigo, á luj o fi száku-l dă bány.

– Ápo, áhuz, sjé?

– Ápo zvărlyestyé-l k-ánti tu, dăp-áje jo. – o zîsz cîgănásu.

Dráku l-apukát sjukánu, sz-o ujtát szusz, sî l-o zvărlyit.

O mérsz. Kînvá dăpámnyázã o kăzut înnápoj sjukánu. O kăzut zsjosz, o tunát în pămînt, d-ábe szã vigye mănyou-j, ása-tunát în pămînt. Sî sz-ápukă dráku, hăl szkată.

– Nu-l szkatyé tu d-ákulo, maj jo l-oj szkatyé lă, sî l-oj zvărlyi. – zîsjé.

Damnyé, Dimizolyé! Sz-ápukă cîgănásu dă jél, l-ápukă. Jél ăj în pămînt má, buzdugánu. Szã ujtă-n nor, szã ujtă, szã gîngye. „Sj-o fi áku má". Dá nu, kă nu-l putye, nisj nu-l putye miská buzdugánu. Szã ujtă.

Dráku ástyáptă, kînd l-o zvărlyi má.

– Á cîgănásjé? Á pă sj-ástyépc tu? Kit ástyépc má?

– O! – zîsjé. – Ástyáptă! Styij sj-ástyépt? Kit szã dăstyigă frátyi mnyo usá în nor, s-ápo l-oj zvărlyi lu frátyi mnyo, kă jél n-áré buzdugán. – zîsjé.

– Átunsj, nu.

Háp dă buzdugán, l-o szkosz dráku dîn pămînt, hájd ákász.

– Tátă! – zîsjé. – Áve szã-l zvărlyászkă lu frátyi szo – zîsjé – în nor, kă frátyi szo n-áré sjukán.

Na, ásá or rămász bányi lá cîgănásu.

ja az ember. – Gyere csak velem, itt játszik valahol a bokorban a gyerekem. A bokrok felé mennek, s egyszer csak kilép, ugrik egyet valaki.

– Na itt az én fiam! Szaladj utána! Látod, ő már futásnak is eredt. – mondja.

A nyúl elindult, az ördög meg utána. Amikor a nyúl észrevette, hogy valaki fut utána, még gyorsabban szaladt. Tudod, hogy szalad egy nyúl. Össze-vissza.

Az ördög utána vetette magát. Istenem! Annyit ment utána, egész nap csak a nyomában szaladt.

Este ment haza. Meséli az apjának:

– Nem is ő versenyzett velem. – mondja. – Ekkora gyereket küldött velem, ni. – mondja. – Egész nap futottam utána, mégsem tudtam legyőzni. Nem tudtam utolérni.

Édesanyám! Mi lesz? Oda van a zsák pénz!

– Figyelj ide!

– Na, jól van. Mi lesz most?

– Fogsz egy nagy kalapácsot. Aki magasabbra dobja a levegőben, azé legyen a zsák pénz.

Elmegy az ördög. Megfogta a kalapácsot, a vállára tette. Uccu neki! Elindult. Amikor az emberhez ért, levágta a földre a kalapácsot. Az ember háza beleremegett.

– Édesanyám! Mi ez?

Az ember kijött a házból.

– No, – mondja – ember, más egyezséget kötünk. Aki magasabbra dobja ezt a kalapácsot a levegőben, azé lesz a zsák pénz.

– Aztán, tudod, mit? Dobd előbb te fel, aztán majd én. – mondja az ember.

Az ördög megfogta a kalapácsot, felnézett és felhajította. A kalapács felrepült. Valamikor délben esett vissza. Leesett, belefúródott a földbe, alig látszott ki a nyele, úgy belement a földbe. Az ördög megfogta, hogy kiszedi.

– Ne szedd ki te onnan, majd én kiszedem és felhajítom. – mondja.

Istenem, Uram! Fogja magát az ember, megfogja a kalapácsot. A kalapács még a földben van. Felnéz az égre az ember, gondolkodik. "Mi lesz most?" Meg sem tudta mozdítani a kalapácsot. Nézett csak.

Az ördög várta, mikor dobja már fel.

– Hát, ember! Mire vársz? Mennyit vársz még?

– Ó, – mondja. – Várj csak! Tudod, mit várok én? Hogy a bátyám kinyissa az ajtót az égen, aztán feldobom neki, mert neki nincs kalapácsa. – mondja.

– Azt már nem!

Fogta az ördög a kalapácsot, kikapta a földből, irány vele haza.

– Apám! – mondja. – A bátyjának akarta feldobni az égbe az ember, mert neki nincs kalapácsa. – mondja.

Na, hát így maradt az embernél a pénz.

(Orsós Anna Fátá ku păru dă ar: Az aranyhajú lány – Beás cigány népmesegyűjtemény II. kötet 66. oldal Pécs, Gandhi Közalapítványi Gimnázium és Kollégium)

La biblake pecimata

Zhi kathar o trajo kerdyipe, zhi kaj o but pajipe

Kathar sí o cheri taj e phuv? Sar kerdyilas o kham, shonítiko, thaj le cherhaja, thaj le but butya pej phuv? E Bibla phenel e chachí vorba. Kodo phenel, ke o Del kerdas sogodí. amaro lil pa arakhadyipe pa Biblake pecimatonca sikadyol.

Avrí zhanas, ke le Devlcske anglune manusha kasave sasle sar o Del, chi díchonas. Kadala sas le Andyzhelura. E phuv pale le manushenge kerdas. Anda kado pe luma andas e Adomos thaj la Eva, thaj andek shukar bar shutas len. Apol, kaj chí pattyajline e Devleski vorba, xasarde o biagorikano trajo.

Desar o Adam arakhadyilas jek mija thaj shovshela taj panzhvardesh thaj shovbersh nachilastar zhi kaj o baro paji. Tela kadi vrama, but nasul manusha trajinas. Ando Rajo le bi dikhenge buzhe. O Beng haj leske nasul andyzhelura. pe phuv o Kain haj but kaver nasul manusha, mashkarle1;de, kasave kon zurale sas. Sas mashkarlende lashe manusha pe phuv. Abel, Enok, thaj Noé. Sa pa kadala manusha, haj paj butya maj pala! shaj ginaven. Dikh numa e phuv! Sosko shukar sí pelate sogodi! Dikh e char haj e kasht, e Juludya haj e bute pedon!

Pinzhares le elefantos thaj le levos?

Sar kerdyilas kadi shukar bar?

Te dikhas, sar kerdas o Del amenge e phuv. But xurde zelenimata, de majanglal e char kerdas te avel. Palakodo kasht, apol zelenipe so shukareske kerel la phuva, haj vi te xan Jashej.

Odel ando kerdymo xutyildas

Sogodi lashoj, so si amen, ke Devlcstar si. Voj kerdas o kham, hoj dyese tal dyesko, o shonitiko, haj e cherhaja, hoj ratyi te avel fimlal.

E phuv, o kham, e cherhaja na o angluno e jevleske. Zhanen, so kerdas majanglal? Anglunes kasaves kerdas sar so voj sas. Bi dikhipeske sas sar o Del. E Bibla andyelenge phenel lengo anav. O Del anda kodo kerdas e andyalon, hoj lesa kethane te beshen ando rajo.

O angluno andyelo, kas o Del kerdas, kaver sas sar e majbut. Voj sas e Devlesko angluno shavo, haj hatyarlaspe peske Dadesa. Zhutisardas e Devleske ande majbut butyake arakhadyipo, zhutisardas te avel Kham, shonitik, cherhaja, thaj vi amari phuv.

Soski sas atunchi e phuv? Atunchi khonyik nashtig trajindo pe pelate. Amari shuka phuva krujal bare paja sharavnas. De o Del kodo kamlas, hoj manusha te trajin pe phuv. Las, haj zumavlas sogódi te kerel lenge. khi, so kerdas?

La phuva anglunes trubusardasla dyes, Andakadi kerdas, hoj o kham abjope te shorel pe phuv. Kade kerdas te avel vi dyese haj vi ratyi. Palakodo o Del angle andas andaj paji e shuki phuv. Anglunes kanchi nas pe phuv. Kasavi sas sar kate po kipo dikhen. Chi luludya, chi kasht, chi pedura nas inke. Chi jek masho nas ando baro paji. Inke but butyi sas te kerel o Del, hoj e manushenge haj e pedonge lashi haj shukar te avel e phuv.

Maj pala! o Del mashen kerdas, hoj ande paja te najon, haj e chiriklyan haj cine pedon. Tumende khere, soske pedura trajin? Si te losha le. Shutes lako anav, bar mandyinaki, kaj sas shukar haj sogodi ande late. O Del kodo kamlas, hoj e intrego phuv sa kasavi te aval sarkadi jek rig, vaj kotor nes so nas inke angla Devleske jakha? Dikhas Feri!

NAGY GUSZTÁV FORDÍTÁSA

(Eredeti megjelenés: ROM SOM, 1995)

BOGDÁN PÉTER

Romák az amerikai kontinensen

Bevezető

Az amerikai kontinensen napjainkban körülbelül négymillió roma származású ember él. A hozzávetőleges adatok szerint az Egyesült Államokban egy millióan, Brazíliában nyolcszázezren, Argentínában háromszázezren vannak, de ezen felül – körülbelül – kétmillióan megtalálhatók még Mexikóban, Chile-ben, Uruguay-ban, Kolumbiában, valamint Közép- és Dél-Amerika más államaiban is.[1]

A romák az Újvilágban (kezdetben rabszolgaként) több mint ötszáz éve vannak jelen.[2] Legelőször a gyarmatosítás korában érték el az amerikai kontinenst, amit annak köszönhettek, hogy Nyugat- és Dél-Európában bevett gyakorlatnak számított a romák deportálása. A kor nem-roma környezete így akarta megoldani az „akkori cigánykérdést" (mintegy megelőlegezve azt a későbbi filozófiát is, hogy a társadalom szempontjából nem kívánatos elemeket Ausztráliába, illetve Új-Zélandra kell kitelepíteni).[3]

Hancock szerint legelőször Kolumbusz volt az, aki 1498-ban, az amerikai kontinensre irányuló második útján, Spanyolországból három – gyilkosság miatt elítélt – roma fegyencet deportált a Nagy-Antillák részét képező Hispaniola szigetére, s ezt követően a portugálok, az angolok, a skótok és a svédek is úgy tekintettek Észak- és Dél-Amerikára, valamint a Karib-térségre, mint olyan régiókra, ahová száműzni lehet a romákat. Ez utóbbinak megfelelően 1661-ben a Brit Parlament a virginiai, jamaicai és barbadosi ültetvényekre deportált romákat, 1665-ben pedig (az angol és skót kormány) szintén Jamaicába és Barbadosra száműzött roma származású embereket. 1666-ban egy – a Karib-térségben található Nyugat-Indiai- szigetekre látogató – francia utazó számolt be arról, hogy az adott régióban roma nők találhatóak szolgálói minőségben, de Hancock azt az adatot is közli: miszerint 1714-ben brit kereskedők léptek fel olyan kéréssel, hogy a Karib-térségbe roma rabszolgákat deportálhassanak, illetve hogy egy szintén francia látogató – 1793-ban – arról számolt be: Jamaicában (11 és 30 év közötti) romák találhatók alárendelt szerepben, akiknek a „használatáért" fizettek az „igénybe vevők".[4]

A második kivándorlási hullám 1880-tól 1914-ig tartott, a harmadik roma exodusra pedig az 1920-as években került sor azért, hogy körülbelül hetven évet „kelljen várni" a negyedik roma kivándorlási hullámra, amely – a közép-európai anticiganista politikai gyakorlat eredményeként – a 20. század végén indult el Magyarországról, Szlovákiából és Csehországból Kanada irányába.[5]

Kanada

Az amerikai kontinens legészakibb országába, Kanadába, 1875 körül érkeztek meg az első roma közösségek.[6] A származási területük a Balkán, Közép- és Kelet-Európa, valamint Nyugat-Európa

---

1 Szente-Varga Mónika, *Roma közösségek Mexikóban,* In: A láthatatlan nép: cigányok az Ibériai-félszigeten és Latin-Amerikában, Szegedi Tudományegyetem, Szeged, 2008, 77.

2 Zsigmond Anna, *„Cigányoknak nevezett emberek" („the people calledGypsies") az Amerikai Egyesült Államokban,* Új Pedagógiai Szemle, 4-6, 195.

3 U.o.

4 Ian Hancock, *Romák az amerikai kontinensen,* Barvalipe Roma Online Egyetem, 2.kurzus, 2022.01.11

5 Szente-Varga Mónika, *Roma közösségek Mexikóban,* In: A láthatatlan nép: cigányok az Ibériai-félszigeten és Latin-Amerikában, Szegedi Tudományegyetem, Szeged, 2008, 75.

6 Melaena Kim Grierson, *Romani Traditional Song in Canada: Origin, Transmission and Romani Identity,* University of Calgary, 2006, 12.

volt.[7] A gyarmatosítás korában jelentek meg romák Nagy-Britanniából is, de ők vagy betagozódtak a nemroma társadalomba, vagy beolvadtak a későbbiekben érkező európai cigány közösségekbe.

A Kanadába bevándorló roma csoportok kezdetben folytatták az európai életmódjukat. Edényt foltoztak, lóval kereskedtek, jósoltak, egészen addig, amíg az I. és II. világháború között Észak-Amerika gépesítetté nem vált.[8]

A gépesítésnek „köszönhetően" először a lókereskedés szűnt meg, aztán a rozsdamentes acél feltalálásával a rézművesség is. A kanadai roma közösségeknek megélhetési forrásul csak a szórakoztató és szolgáltató ipar maradt meg, amely miatt autókat és lakókocsikat vásároltak, kisebb csoportokra bomlottak és jóslással, házasságkötésben való közreműködéssel, valamint gyógyszereladással foglalkoztak.[9]

A II. világháború utána a televízió kiszorította őket a szórakoztató iparból is, ezért a Kanadába bevándorolt romák városokba költöztek, letelepedtek, házakat vettek és beolvadtak a nemroma környezetbe.[10]

Napjainkban vitatott a kanadai romák lélekszáma, de több forrás is nyolcvanezer fővel számol.[11] Közülük harmincezer az oláhcigány közösségből származik (Havasalföldről, Erdélyből és Moldvából), míg a másik (nagy számban képviselt) csoport a romnicsel az Egyesült Királyságból).[12]

Amerikai Egyesült Államok

Az első roma közösségeket – a 15.században – a gyarmatosítók hurcolták be az Amerikai Egyesült Államokba. A spanyolok és a franciák a cigányokat, rabszolgaként, a mai Louisiana területén telepítették le, de a skótok, angolok és hollandok is részt vettek ebben a folyamatban, csak ők Virginiát jelölték ki erre a célra.[13]

Az Egyesült Államok felé irányuló roma migrációs hullámok második szakasza az 1880-as évektől az 1914-es évekig tartó időintervallum volt. Az Osztrák-Magyar Monarchia (illetve később a Magyar Királyság) területéről – ebben az időszakban – olyan jelentős számban vándoroltak ki romák az Amerikai Egyesült Államokba, hogy az megalapozta napjainkra az ottani – körülbelül egymilliós – roma populációt.[14]

Gyakorlatilag 1880 és 1914 között az Osztrák-Magyar Monarchia roma állampolgárainak az Amerika volt az elsődleges kivándorlási célpontja, de ugyanez elmondható (kisebb mértékben) a harmadik migrációs hullámról is, amennyiben még akkor is, amikor az Egyesült Államok belépési kvótákat vezetett be az 1920-as években, a Magyar Királyság roma állampolgárai nem változtattak eredeti célkitűzésükön, helyette annyit tettek, hogy Mexikóba vándoroltak ki és onnan próbáltak bejutni az Egyesült Államok területére, azaz viszonylagos biztonsággal megállapítható: az Amerika roma közösségeinek története részben Közép-Európából (azon belül is az Osztrák-Magyar Monarchiából és a 20. századi Magyar Királyságból) eredeztethető.[15]

Az Amerikát célzó roma exodus a 20. század elején nem fejeződött be, folytatódott annak közepén is (a roma holokauszt után) és a 20. század végén is (a kommunizmus bukásának köszönhetően).

A letelepült cigány csoportok napjainkban olyan területeken, városokban találhatók meg, mint Dél-Kalifornia, Texas, Louisiana, Florida, Chicago vagy St.Louis,[16] és közülük a – Balkánról

---

7 Ronald Lee, *The Gypsies in Canada – An ethnological study,* Journal of the Gypsy Society, 1967, 1-2, 40.

8 U.o., 40-41.

9 U.o., 41.

10 U.o.

11 Melaena Kim Grierson, *Romani Traditional Song in Canada: Origin, Transmission and Romani Identity,* University of Calgary, 2006, 79.

12 U.o.

13 Zsigmond Anna, *„Cigányoknak nevezett emberek" („the people calledGypsies") az Amerikai Egyesült Államokban,* Új Pedagógiai Szemle, 4-6, 195.

14 Szente-Varga Mónika, *Roma közösségek Mexikóban,* In: A láthatatlan nép: cigányok az Ibériai-félszigeten és Latin-Amerikában, Szegedi Tudományegyetem, Szeged, 2008, 76.

15 U.o.

16 Lynn Berry, *„Business – Gypsies Trying To Change Stereotyped Image – Some Practice Their Ancient Culture Secretly,* The Seattle Times, 1995.02.19. (Gypsies Trying To Change Stereotyped Image -- Some Practice Their Ancient Culture Secretly | The Seattle Times) (letöltés ideje: 2024.03.05.)

bevándorolt – oláhcigány csoportot tartják számon a legnagyobb roma közösségként, vagyis ők alkotják a cigány népesség több mint egy felét. De rajtuk kívül élnek még romnicsel és bashalde (magyar-szlovák zenész) közösségek is.[17]

A cigányságot az Egyesült Államok nem ismerte el kisebbségként egészen 1972-ig.[18]

Közép-Amerika

Az 1920-as években a romák már nem az Egyesült Államokon keresztül érkeztek Mexikóba, hanem közvetlenül is[19] A Magyar Királyság volt területeiről, Romániából, Jugoszláviából, Csehszlovákiából származtak, s nem feltétlenül akartak ott maradni, tranzitországnak tekintették, de sokan mégis ott telepedtek le.[20]

Mexikó fővárosában jelenleg csak szűk roma közösség él, többnyire vidéken laknak, s a fővárosi és vidéki cigányság között óriási gazdasági törésvonal is húzódik, amennyiben a fővárosi romák tehetősebbek, mint a vidéken élők.[21]

A mexikói romák túlnyomó részt vagy kereskednek vagy a szolgáltató iparban helyezkedtek el.[22] Lókereskedéssel, bádogossággal, fémműveséggel, cirkuszi mutatványozással és jóslással foglalkoznak, de a 19. században ők honosították meg a vándormozit is az országban, amíg ki nem szorította őket erről a gazdasági területről a televízió és a videó. Napjainkban az is jellemző, hogy gépjármű-adásvétellel is foglalkoznak.[23]

A mexikói romák történetének fontos állomása volt az úgynevezett „piszkos háború", amelynek során Mario Arturo Acosta Chaparro tábornok vezetésével üldöztetéseket szenvedtek el Veracruz és Guerrero államok területén az 1970-es években.[24]

Dél-Amerika

A romák Dél-Amerikát célzó kivándorlásának időpontját illetően nem lehet pontos dátumot meghatározni, de az biztosnak tűnik, hogy már a gyarmatosítás korában is elérték a latin területeket..[25] Ugyanakkor az első jelentősebb (migrációs) hullám a 19. századi Közép-Kelet-Európából indult el.[26]

A magyarországi, valamint a kelet- és délkelet-európai, romák, II. Pedro császárságának korában tűntek fel Brazília területén. Egy részük a 19. század vége felé továbbvándorolt Latin-Amerika egyéb országaiba, de Brazíliában ott maradt az a cseh-roma származású Nepomuscky Kubitschek, akinek az unokája (Juscelino Kubitschek) egy évszázaddal később kormányzó lett Minas Gerais államban, majd Brazília elnöke 1956 és 1961 között.[27]

A Latin-Amerikába történő roma bevándorlás az 1920-as évekig tartotta magát, de utána (a gazdasági világválság hatására) a dél-amerikai államok (Venezuela, Guatemala, Brazília, Bolívia, Peru) megtiltották a cigányok számára a letelepülést a közigazgatási határaikon belül.

Az amerikai kontinensen élő romák néhány vonása

Észak-Amerikában élnek kale romák, romnicselek, bashalde és oláhcigányok, valamint romungrók. A kalek jelen vannak Közép-Amerikában (beleértve Mexikót) és Dél-Amerikában is. Ez

---

17 Zsigmond Anna, *„Cigányoknak nevezett emberek" („the people called Gypsies") az Amerikai Egyesült Államokban,* Új Pedagógiai Szemle, 4-6, 197.

18 U.o., 198.

19 Szente-Varga Mónika, *Roma közösségek Mexikóban,* In: A láthatatlan nép: cigányok az Ibériai-félszigeten és Latin-Amerikában, Szegedi Tudományegyetem, Szeged, 2008, 77.

20 U.o.

21 U.o.

22 U.o.

23 U.o., 77-78.

24 U.o., 79.

25 Torbágyi Péter, *Magyar vándormozgalmak és szórványközösségek Latin-Amerikában a második világháború kitöréséig,* Szegedi Tudományegyetem, Szeged, 2007, 64.

26 U.o.

27 U.o., 66.

Romák Sao Paolo külvárosában

utóbbi területi elhelyezkedés szintén elmondható az oláhcigányokról, akik főként a romániai rabszolgaság eltörlése után indultak el az amerikai kontinens felé.[28]

Hancock szerint – habár nincs erre közvetlen bizonyíték – Észak-Amerikában a korai roma bevándorlók beolvadtak a többségi társadalomba. Indiánokkal házasodtak össze, valamint fekete rabszolgákkal, aminek köszönhetően – napjainkban – jelentős afro-roma közösség él Lousiana középső területén, de van afro-roma populáció Kubában is.[29]

A romnicselek a 19. század közepén vándoroltak be Észak-Amerikába. Nagy számban élnek az Egyesült Államok nagyvárosi külterületein. Különböző csoportjaik vannak, amelyek nem nagyon vállalkoznak közösségi életre, ugyanakkor az oláhcigányokkal munkakapcsolatokat alakítanak ki.[30]

Az 1880-as években az Egyesült Államo Bevándorlási Hivatala törvénytelennek minősítette az európai romák bevándorlását. A romániai rabszolgaság után érkező oláhcigányokat visszafordították. Ők viszont nem Európába, hanem Argentína felé vették az útjukat, mert akkoriban a dél-amerikai országban nagy volt a kereslet a munkaerőre, nem kértek útlevelet sem, a romák pedig ott is maradtak.[31]

Az oláhcigányok az Egyesült Államoba a rabszolgaság eltörlése után érkeztek (1880 és 1920 között). Részben kelderások voltak, részben szerb területekről érkező macsvaják, de ez utóbbiak nemcsak Észak-Amerikában, hanem Dél-Amerikában is megtalálhatók.[32]

Chicagoban – napjainkban – népes lovári közösség található, míg az 1990-es években boszniai menekült romák St. Louisban. települtek le.[33]

New Yorkban található xoraxane (muszlim) roma közösség, amelynek tagjai jellemzően üzletemberekként dolgoznak, bankokban vannak jelen, de mérnökök is, akik élnek közösségi életet.

A kalek Észak-Amerikában kevesen vannak, nem alkotnak közösséget, s ugyanez igaz a szintikre is.[34]

Az Egyesült Államoban Hollywood romaképével azonosítják a cigányságot, s ha amerikai-romani emberek élnek a szomszédságban és nem hasonlítanak a filmes sztereotípiákra, akkor fel sem ismerik bennük a roma mivoltot, amely miatt a romák nem is fedik fel a valódi kilétüket.[35]

---

28 Ian Hancock, *Romák az amerikai kontinensen,* Barvalipe Roma Online Egyetem, 2.kurzus, 2022.01.11
29 U.o.
30 U.o.
31 U.o.
32 U.o.
33 U.o.
34 U.o.
35 U.o.

ROMA ATLANTISZ – GALÉRIA

DILINKÓ GÁBOR

A becenevén Bizsuként ismert Dilinkó Gábor Újpesten született 1929. február 8-án, egy kilencgyermekes roma családban. Anyja betegsége és szülei válása miatt nyolcéves korában állami gondozásba került. Négy elemit végzett, s mint lelenc gyerek paraszti családok nevelkedett. A második világháború után anyja magához vette, s a nagybátyjánál a szegkovács mesterséget kezdte tanulni. 1947-ben meghalt anyja. 1948-ban Dilinkó leszerelt a sorkatonaságból, s bőrgyári munkás lett. Az 1956-os forradalom idején a Corvin közben harcolt, súlyos sebesülésekkel esett fogságba. A forradalom leverése után tizenkét évi börtönbüntetésre ítélték, majd a Legfelsőbb Bíróság az ítéletet hét évre változtatta. 1963-ban szabadult, évekig nem tudott elhelyezkedni, s ha álláshoz jutott is, amikor ötvenhatos múltjáról értesültek, azonnal elbocsájtották. 1975-ben háztakarítóként és fűtőként sikerült elhelyezkednie az IKV-nál, innen ment nyugdíjba. Ötvenhatos múltjának elismeréseképpen 1991-ben megkapta a „Hűséges helytállásért" kitüntetést, majd a dandártábornoki rendfokozatot. A Corvin Közi Bajtársi Közösség tagja volt.

1975-től foglalkozott komolyabban a festészettel. A Cigány-kép – Roma-kép című filmben így mesélte el, hogyan is lett festő:

„Az IKV-nál dolgoztam, mint fűtő, és képzeld hazafele jöttem, s a Váci út és a Katona József utca sarkán, kérlek, fölszaladt a busz, tízünket elütött. A lábam meg a kezem tört el. Hát bejöttek a kórházba, jaj Istenem, jön az asszony, mondom, ha engem nem viszöl innen ki, én leugrok az emeletről. Azt mondja, nem tudsz, mert rács van. Jön be az orvos, mondom, idefigyeljél Nádaskám, ha nem küldsz haza, mondom, én hazaszökök. Hazamehetsz holnap, azt mondja, na így hazajöttem. Hát a nagy unalomban, kérlek szépen, mondom az asszonynak, elmész nekem veszöl piros festéket, sárgát, lilát, mindenféle festéket. Na elment szegénykém. A konyhába éjjel ott ültem, mázoltam össze-vissza, lecsúszott, visszaraktam, akkor képzeld ledobtam a földre, össze-vissza tapostam, hát én azt hittem, tudod, hogy az úgy van, hogy amit én elgondolok, nahát, mondom, ez nem megy. Szerettem horgászni és egy romát ott láttam, kérlek, egy tábla volt a kezibe, Szűz Máriát festett. Újpesti volt, egy nagyon híres magyar festőművész, Szűz Máriákat festett meg galambokat. Hát én ott ültem, néztem, mondom… na jól van, mondom… megtanultam. Közben nekem, ugye, ez a kezem, műér van itt benn nekem, mindig kiesett az ecset a kezemből. És akkor így kézzel kezdtem, érted, a festéket így huzigálni az ujjammal. Meg dörzsölni. Nézem, mondom, már az ég megvan. De kérlek, a figurákat nem tudtam eltenni, mindig ekkora figurák. Amikor kérdezték, mi van ott, törpék. Hát nem tudtam elhelyezni. És egyszer, a házban volt egy bácsi, nagyon szépen rajzolt, de festeni nem tudott. És akkor az magyarázta nekem, hogy odatette a ceruzát, hát mondom, mit lát ez, hunyorított, hát, mondom, mit lát ez, Istenem, hogy ott méricskélt. Akkor jöttem rá, hogy kell festeni."

Dilinkó Gábor rendkívül termékeny festő volt. Ha most műveiről egy teljesnek mondható katalógust szeretnénk összeállítani, az szinte lehetetlen volna. Jóllehet az egykori FROKK gyűjteményében 558 festményéről ismerünk fényképfelvételt, és tudjuk, hogy 1987-ben Diósgyőrön, 1989-ben pedig a Cigány Napok keretében Budapesten ajánlotta fel 73, illetve 30 festményét a hátrányos helyzetű gyermekek megsegítésére. Ehhez képest más közgyűjteményekben őrzött képeinek száma elenyésző.

De hogy is került ennyi kép még a Romano Kherhez? „Amikor a művész felesége meghalt, s nem volt tehetsége őt méltóképpen eltemetni, akkor Zsigó Jenőnek felajánlotta képeit az intézmény részére, annak fejében, hogy szépen búcsúzhasson társától" – meséli Molnár István Gábor, aki gyermekkorától szoros kapcsolatban állt „Gábor bácsival".

Azt mindenesetre elmondható, hogy a művésznek vissza-visszatérő témái voltak. Ilyen például az alapvetően fekete tónusú Don Quijote-ábrázolás, melyből akár egy személyes önképet is kiolvashatunk. Nagyon gyakori a Jézus ábrázolás is, hol megfeszítve a kereszten látjuk, előtte imádkozó nő térdel, hol még életében az emberek gyűrűjében ismerjük fel.

Átéljük a viharba keveredett emberek helyzetét, legyenek télen hóviharban, vagy nyáron esővertek. „A Hóviharban című képén egymás nyomába lépve, a viharnak nekifeszülve halad a hideg, havas télben egy kis csapat. A kép nem csak a természettel való küzdelmet idézi, hanem tragikus sorsszerűséget is sugall, a cigányságnak a léttel való szakadatlan küzdelmét, kiszolgáltatottságát" – idézi Kerékgyártó István művészettörténészt Molnár István Gábor.

Tor
(Néprajzi Múzeum)

Hóviharban
(KuglerArt gyűjtemény)

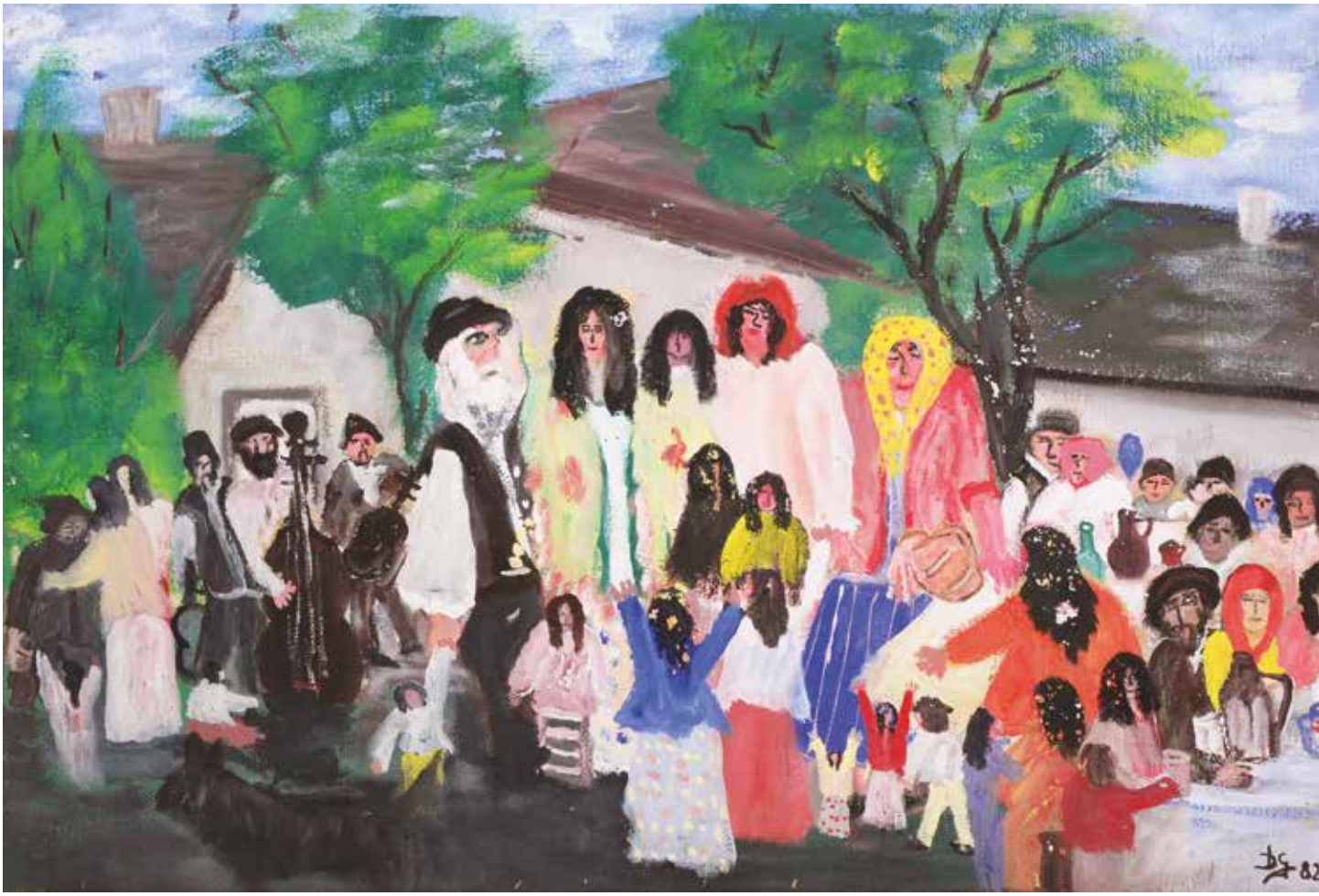

Esküvő, 1982 (Néprajzi Múzeum)

Képein a férfiak és nők vagy közelben láthatók, jobbára egyedül egy-egy ember portréja tekint ránk, vagy sokan vannak, arctalanul, hátukat mutatva felénk igyekeznek valahová. Ritkák ebben a többszázas festmény-sokadalomban az epikus elbeszélések, mint a Tor vagy az Esküvő. Ezzel szemben nagy az arányuk a tájképeknek, emberekkel, vagy azok nélkül. Ezeken egyaránt megjelenik a tavasz, a nyár, az ősz, vagy hangsúlyosan a tél. A képek színvilága szinte egységesen visszafogott, gyakorta már-már „tompa”.

Tanya öt alakkal, 1984
(Néprajzi Múzeum)

Advent, 1986

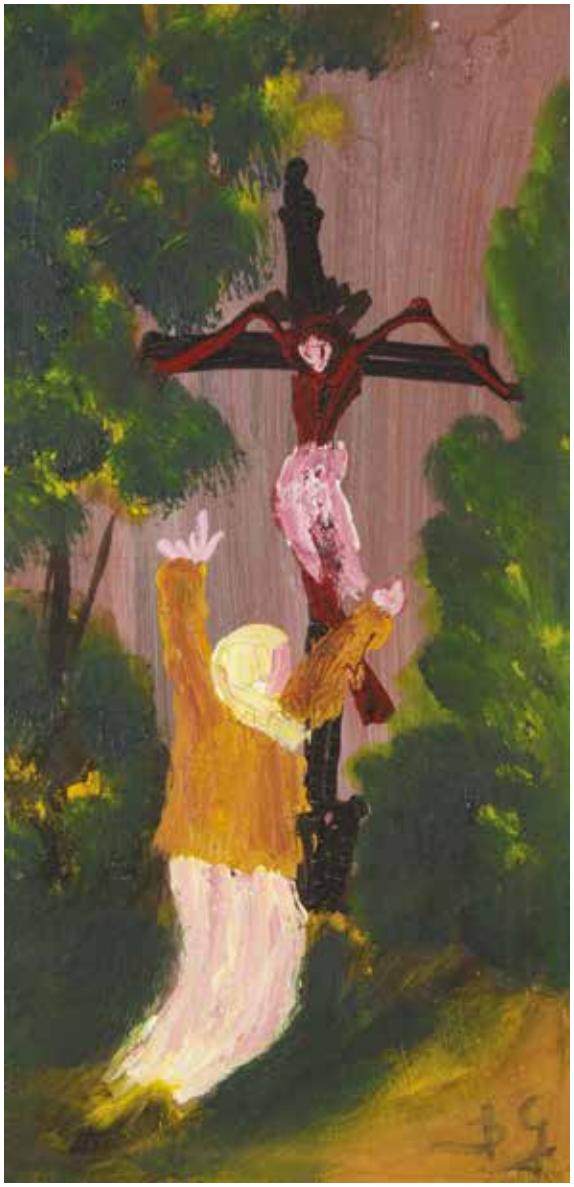

Imádkozó (KuglerArt gyűjtemény)

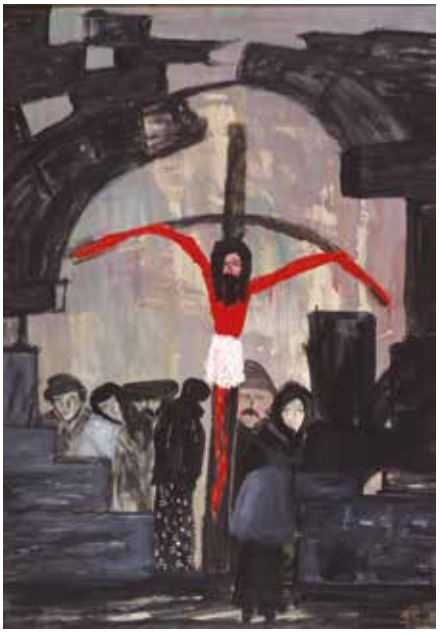

Félünk II. (Romano Kher)

Kiállításai

1982-től számos kiállítása volt országszerte, munkái külföldre is eljutottak. **1985-ben** a **Néprajzi Múzeum** *Magyar Naiv Művészet* kiállításán – az Európai Kulturális Fórum idején – 12 képe szerepelt. Ekkor figyelt fel rá a magyar sajtó, a Magyar Televízió Életet az éveknek és Stúdió '86 című műsoraiban mutatták be munkásságát. **1986-ban** részt vett a **Művész Galéria** *cigány képzőművészeti kiállításán*. **Egy év múlva** a diósgyőri **Vasas Művelődési Házban** 73 festményét adományozta hátrányos helyzetű fiatalok megsegítésére. **Az 1989-es Cigány Napok** keretében a budapesti **József Attila Művelődési Központban** újabb 30 munkáját állították ki, melyeket a tárlat végén szintén jótékony célra ajánlott fel. Alkotásaival több ízben szerepelt a **Közép-Európai Művésztelep** kiállításain, Tokajban (1990, 1993), Tállyán (1994), Baján (Európai Kisebbségek Fesztiválja, 1996), Budapesten: Fővárosi Művelődési Ház (1999), Nemzetközi Cigány Fesztivál, Parkszínpad (1996, 1997), Erkel Színház (2000). **1989-ben** részt vett az **Autodidakta Cigány Képzőművészek II. Országos Kiállításán, 1992-ben** a **Rátkai Galéria, 1993-ban** a **Budapest Galéria** *cigány képzőművészeti kiállításán.* **1993-ban** a Pest Megyei Hírlap szervezésében a megye több településén mutatták be alkotásait. Abban az évben a **Roma Parlament Képtárában,** a **Zhutinas Független Országos Cigány Szervezet Galériájában** több alakalommal volt egyéni tárlata. **2006 októberében a Balázs János Galériában** rendezték meg a *Csak álmomban vagyok szabad* című kiállítását. **2007 decemberében** mutatkozott be a **Nemzeti Galériában** *Az emlékezés színes álmai* című tárlattal. Ez a reprezentatív kiállítással szerepelt **2007 augusztusában Pekingben, 2008-ban és 2009-ben Szolnokon, Egerben, Pécsett, Salgótarjánban, Miskolcon és Szekszárdon is.**

Jézus a szegények közt
(Romano Kher)

Megfeszítve

Szemhatára túlnyúlt azon, amit általában „roma képzőművészetnek” szokás nevezni. A már említett filmben így vallott festői attitűdjéről, ami akár testamentumként is szólhat az utána következő generációknak:

„Na most…van egy borzalmas hiba, kérlek szépen, (attól) ha én cigánynak születtem, nem kell nekem mindig cigány képet festeni… Szóval, ki kell lépni egy kicsit a másik világba, mert oda is bele kell nézni… Én mondok neked valamit: akármilyen tájképet festek, akármit, ránéznek, azt mondják: Dilinkó Gábor. Mert van egy jellegzetességem, nem ecsettel festek, hanem az ujjammal rakom föl (a festéket), ránéznek, mondják, ez a Dilinkó Gabi… és ha cigány képet festek, azt mondják, ez nem igaz, hogy ő festette… szóval ekkora különbség van köztük… Szép, amikor az ember a saját nemzetségét festegeti, de ha nem lép ki belőle, vagy nem tud egy újat hozni… mert, ugye, mi van? Régen a nagy művészek annyi cigány képet festettek, kérlek szépen, koldulós cigány, sátoros cigány, akkor kérlek szépen, csilingelős cigányokat, köszörűs cigányokat… Ez máma már nem megy.”

A vajda lánya

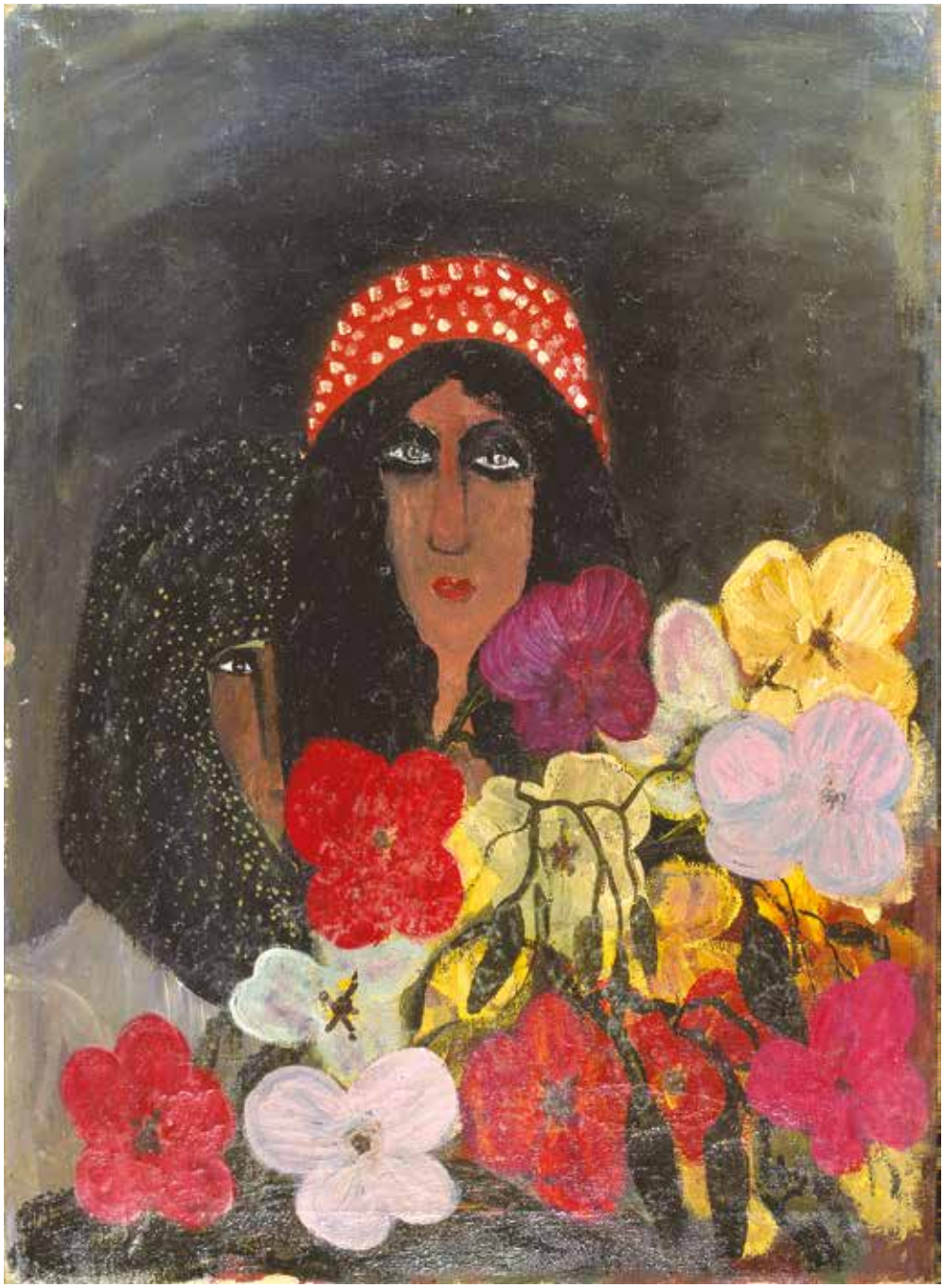

Batyuzó
(KuglerArt gyűjtemény)

Nem jött el a vőlegény
(Romano Kher)

Emberábrázolások (Romano Kher)

Mementó

Az 1956-os forradalom és szabadságharc

Dilinkó Gábor négyhónapos terhes barátnőjét keresve keveredett a Corvin közbe. *„Valahol bent Pesten csavarogtak, jött a tömeg, harsogták: Aki magyar, velünk tart! Ő velük ment”* – emlékkezett vissza Bizsu. A saját indíttatásáról ezt mondja: „Annyit tudtam, hogy ruszkik haza! Menjenek haza az idegen katonák, mi ezek ellen harcoltunk. Engem az ideológia abszolút nem érdekelt.”

Az élettárs, a tizenhét éves cigánylány, akit Kócos vagy Kócoska néven ismertek a szabadságharcosok, polgári nevén Szabó Ilona, a Corvin közi felkelők között sajátította el a fegyverhasználatot és mindössze néhány nap alatt hat főt irányító parancsnok lett. 1956. október 28-án a Práter utca végén lőtték agyon, 1956. október 28-án. Emléktáblája van a Corvin közben. Az akkor 22 éves Dilinkó Gábor november 4-én, a szovjetek általános támadásakor sebesült meg, fejlövést, comblövést és tüdőlövést kapott. *„Sok cigány harcolt a forradalom alatt. Voltunk a Corvin közben tíz-tizenketten romák. Ám ők mind muzsikus cigányok voltak, nem oláhcigányok”* – emlékezett a festőművész.

SZUHAY PÉTER

A téli Város (KuglerArt gyűjtemény)

A kis cigány balladája

(Vác, 1957., rendőrségi fogda)

A kis cigányt egy éjjel kékre-zöldre
verték a részeg, vad pribékek,
s hogy már alig volt benne élet,
úgy húzták be, s dobták le a földre.

A kis cigányt ápoltuk, borogattuk.
A priccsre mindig úgy esett le
- újabb veréssel fenyegetve --:
abból élt, mit hitünkből néki adtunk.

A kis cigányt sétálni nem engedték.
Reszketve várta visszatértünk,
s hallgatta bízva, mit beszélünk.
És félt, nehogy újra véresre verjék.

A kis cigányt úgy ütötték, hogy köpjön,
rólunk, társakról, hazugságot.
Kéken, lilán hevert a földön,
de nem köpött. S hogy kiutat nem látott:

a kis cigányt mi vágtuk le a rácsról.
trikóját hurkolta nyakára.
Ez lett a hallgatása ára.
A veréstől félt, de nem a haláltól...

Csemer Géza Cigányok főztje kötete (Bába kiadó, Szeged)
közölte Végh Ferenc balladáját.

Mementó (Romano Kher)

A Szentandrássy István Kossuth-díjas festőművész alkotásait ábrázoló, a Magyar Posta által 2018-ban kibocsájtott bélyegek.
Az alsó sor közepén Dilinkó Gábor és mártírhalált halt élettársa, Szabó Ilona.

08
9 771216 006018